

HELENA DZIENIS*

ORCID: 0000-0003-4569-4432

OPRAWY KSIĄŻKOWE
OZDOBIONE HERBEM GDAŃSKA
Z XVI–XVIII WIEKU

Abstrakt. Artykuł stanowi próbę przedstawienia charakterystycznych typów znaków własnościowych z herbem Gdańska, znajdujących się na zabytkowych oprawach książek ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej. Ustalony w 1457 roku herb miasta nie uległ zmianie w kolejnych stuleciach, jednakże przekształcenia dotknęły jego formę graficzną. Dość często przeobrażano różne elementy, tworząc szereg następujących po sobie odmian herbowych. Dotyczyło to przede wszystkim kształtu tarczy, jak również przedstawienia krzyży i korony. Zmianom ulegały także wizerunki dwóch lwów podtrzymujących tarczę. Na oryginalnych oprawach historycznie nawarstwiającego się zasobu rękopisów i starych druków udało się wyodrębnić ponad dwadzieścia różnych wyobrażeń herbu Gdańska z XVI–XVIII wieku.

Słowa kluczowe: Gdańsk – herb miasta, książki – oprawy zabytkowe, Biblioteka Gdańska – zbiory

PAN Biblioteka Gdańska, będąca spadkobierczynią Biblioteki Rady Miasta Gdańska, powstałej w 1596 roku, należy do najważniejszych bibliotek historycznych w Polsce. Wysoką pozycję zawdzięcza w dużym stopniu swemu księgozbiorowi: zasobowi rękopisów, inkunabułów i starych druków. Wiele ksiąg posiada historyczne oprawy, reprezentujące różne style i epoki oraz najrozmaitsze techniki zdobienia. Na wielu można znaleźć wytłoczone znaki – herby, gmerki bądź napisy. Wśród nich znajduje się pokaźna ilość woluminów opatrzonych herbem Gdańska¹.

Wśród bibliologów trwa dyskusja, jak należy nazywać i interpretować herby miast znajdujące się na oprawach książek. Czy mogą być uznane za superekli-

---

* Dział Zbiorów Specjalnych, PAN Biblioteka Gdańska, ul. Wałowa 15, 80–858 Gdańsk; e-mail: helena.dzienis@bg.pan.pl

¹ Podstawowe informacje o herbie Gdańska podaje M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 169.

brisy? Czasami trudno jest wytyczyć granicę między ich funkcją własnościową a reprezentacyjną. Superekslibrisem nazywamy znak odnoszący się do właściciela książki. Z obszaru tego pojęcia powinny być zatem wyłączone herby miast umieszczone na oprawach książek należących do osób prywatnych. Jedynie godła znajdujące się na woluminach należących do miejskich instytucji: urzędów, archiwów i bibliotek, zaliczamy do superekslibrisów².

Wyjątkowo przedstawia się sytuacja herbów Gdańska umieszczanych ongiś na okładkach publikowanych w tym mieście kalendarzy. Mimo, że noszą cechy superekslibrisów, nie są *de facto* znakami własnościowymi. Można w nich widzieć natomiast pewną odmianę superekslibrisów, którą badacze niezbyt ściśle nazywają nakładowymi. Część nakładu – kilka bądź kilkanaście, a nawet kilkadziesiąt egzemplarzy – oprawiano w okładki z miejskim herbem, by był on swoistym znakiem, że dany kalendarz został wydany w Gdańsku³.

Wśród powiększającego się z biegiem czasu zbioru książek w Bibliotece Gdańskiej udało się wyodrębnić ponad dwadzieścia typów wyobrażeń herbowych powstałych na przestrzeni trzech stuleci, od XVI do XVIII wieku, które wymieniono w aneksie do niniejszego artykułu⁴. Jednak tylko w nielicznych przypadkach – najczęściej z rękopiśmiennej notatki – wiadomo, że dana pozycja została zakupiona lub darowana do zbiorów Biblioteki Rady Miasta (albo też była oprawiona na polecenie zarządców instytucji). Dlatego też nie używam określenia superekslibris w odniesieniu do herbu Gdańska na omawianych oprawach.

Najwcześniejszy zidentyfikowany wizerunek herbu Gdańska na oprawie książki ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej ozdabia wolumin z strasburskim drukiem z 1516 roku [1]⁵ (il. 1). Okładzinę z brązowej cielej skóry ozdobiono liniami wykonanymi strychulcem, tworzącymi układ ramowy, czyli dzielący pole okładki na wyraźnie wyodrębnioną część centralną oraz obramowanie otaczające zwierciadło. Środek oprawy ozdobiony jest kompozycją z romboidalnych tłoków z motywem roślinnym wytłoczonych w pionowe pasy. Natomiast na obramowaniu górnej okładziny wykonano ornament małymi pojedynczymi tłokami, naprzemiennie przedstawiającymi herb Gdańska i kwiat lilii. Na górze znajduje się też wypisany czarnym tuszem tytuł książki. Wolumin posiadał ongiś metalowe zapięcia, których resztki się zachowały. Wewnątrz, na karcie tytułowej druku, znajduje się

² M. Sipayłło, *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 6–8; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Polskie superekslibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Centuria druga*. Warszawa 2001, s. 9–10; A. Wagner, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016, s. 54–55, 58–59.

³ W przypadku nowożytnych kalendarzy w zbiorach Biblioteki Gdańskiej miejskie herby na okładkach nie świadczą bezpośrednio o tym, że dany egzemplarz należał do księgozbioru Biblioteki Rady Miasta Gdańska.

⁴ Katalog opraw ozdobionych herbem Gdańska z XVI–XVIII wieku w zbiorach PAN Biblioteki Gdańskiej.

⁵ W nawiasach kwadratowych podano kolejny numer pozycji z wymienionego wyżej katalogu.

rękopiśmienna notatka z 1638 roku, potwierdzająca przynależność egzemplarza do biblioteki klasztoru cystersów w Oliwie⁶.

Kolejne przedstawienie herbu Gdańska umieszczone jest na oprawie bazylejskiego druku z 1529 roku, pochodzącego z Biblioteki Mariackiej, czyli księgozbioru kościoła Najświętszej Marii Panny w Gdańsku [2] (il. 2). Okładziny tego woluminu są bardzo bogato zdobione. Układ ramowy wykonany strychnicem wypełniono ornamentem radełkowym z wyobrażeniami zwierząt, owadów i kwiatów oraz stemplami z motywem roślinnym w centrum. Jeden z tłoków zawiera gmerk intrologatora. Plakietka z miejskim herbem umieszczona została przy górnej krawędzi przedniej i tylnej okładki, wycisk został wkomponowany pomiędzy dwie linie wykonane strychnicem. W szerokiej ramce przedstawiony jest herb Gdańska podtrzymywany przez dwa lwy wspięte na tylnych łapach. Kształt tarczy herbowej, jak i wizerunek lwich trzymaczy, utrzymany jest w stylistyce gotyckiej. Wyobrażenie na tarczy nawiązuje do piętnastowiecznych przedstawień, gdzie górne ramię wyższego krzyża głęboko wchodzi w dolny otok korony. Lwy o smukłej sylwetce mają ogony – w przeciwieństwie do późniejszych wyobrażeń – nie dumnie zadarte ku górze, lecz podwinięte pod siebie. Na oprawie zachowały się mosiężne listewki, do których były mocowane zagubione zapięcia.

Około połowy XVI wieku pojawiła się w użyciu intrologatorskim w Gdańsku wyjątkowa plakietka własnościowa zdobiąca oprawy kilkunastu woluminów, w tym bazylejskiego druku z 1585 roku [3]⁷ (il. 3). Ma ona formę wydłużonego prostokąta w ornamentalnym obramowaniu stylizowanym na wieniec laurowy, mieszczącego dwa umieszczone jeden nad drugim herby: prowincji Prus Królewskich na górze i miasta Gdańska na dole. Oba ukazano na tarczach dzierzonych przez symetrycznie zakomponowane trzymacze heraldyczne – jednorożce u góry, lwy u dołu – uzupełnione w tle dekoracją floralną. Tarczom o dekoracyjnym kroju nadano wysmukłe proporcje, z charakterystycznymi głębokimi wcięciami przybocznic i gruszkowatymi podstawami zakończonymi szpicem. Złoczone wyciski tej plakietki, umieszczone zarówno na górnej, jak i na dolnej okładzinie skórzaney oprawy, dopasowano precyzyjnie do otaczającej je dekoracji radełkowej. Na dłuższych brzegach okładek zachowały się pozostałości po parze mosiężnych zapinek.

W tym samym okresie weszła też w użycie plakietka z ażurowym kartuszem, zawierająca na owalnej tarczy herb Gdańska, bez heraldycznych trzymaczy, która ozdobiła między innymi oprawę krakowskiego druku z 1587 roku [4]⁸ (il. 4).

⁶ Oznaczanie oprawy małymi, często wielokrotnymi wyciskami tłoków z herbami miejskimi, rozprzestrzeniło się na terenie zachodniej Europy już w XV wieku, przykłady na to dostarczają oprawy niemieckie.

⁷ Plakietka została użyta między innymi do ozdobienia oprawy rękopisu *Kwitariusza Kasy Wałowej*, Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300,20/17.

⁸ Plakietka została ponownie wykorzystana przy oprawie gdańskiego kalendarza z 1646 roku, PAN Biblioteka Gdańska (dalej: PAN BG), sygn. Od 24195 8°.

Dekoracja woluminu jest skromna, z prostokątnym obramowaniem i stempelkami o motywie roślinnym w rogach; boki okładek wykończone są wąską radełkową ramką z motywem sznurowym. Plakietka z miejskim herbem odcisnięta jest w zwierciadle oprawy, w prostokątnym sznurowym radełkowym obramowaniu, na górnej i dolnej okładce (na górnej wyciśnięto także tytuł dzieła).

Wśród niewątpliwych znaków własnościowych Biblioteki Rady Miasta Gdańska na szczególną uwagę zasługuje supereklibris zdobiący oprawę florenckiego druku z 1525 roku [5] (il. 5). Centralne miejsce na pięknej manierystycznej okładzinie, z maureskowo wstęgowymi narożnikami, zajmuje okazała kompozycja, przedstawiająca herb Gdańska z lwimi trzymaczami w kartuszowym otoku – składającym się z inskrypcji: *Wapen der Königlichen Stadt : Dantzick* i imponującej rollwerkowej ramy. W ich obręb wkomponowano postacie fam trzymających wieniec, leżące putta trzymające girlandy oraz główkę cherubina. U dołu ozdobnego kartusza znajduje się niewielka tarcza z gmerkiem introligatora Valentina Berischa⁹. Wolumin pochodzi ze zbioru Giovanniego Bernardina Bonifacia (1517–1597), wewnątrz wklejony jest pierwszy ekslibris Biblioteki Rady Miasta. Mimo, że książka została wydana we Florencji, trwała oprawa nastąpiła dopiero w Gdańsku, po przekazaniu do miejskiej księżnicy zbiorów markiza Orii.

Plakietka z powyższą kompozycją była tłoczona w latach dziewięćdziesiątych XVI wieku nie tylko na oprawach skórzanych, ale również na okładzinach pergaminowych¹⁰. Jeszcze w połowie następnego stulecia ozdobiła okładkę gdańskiego kalendarza na 1659 rok¹¹, w tym ostatnim przypadku jednak usunięto ze wspomnianej tarczy znak introligatora.

Na frankfurckim druku z 1595 roku, oprawnym w biały pergamin, znajduje się skromniejsze, odmienne wyobrażenie herbowe [6] (il. 6). W owalnej linearnej ramce umieszczono owalną tarczę z herbem, nad nią umieszczono bukiet kwiatów. Po obu stronach tarczy ukazane są dwa lwy. Zwierzęta o smukłych sylwetkach, wspięte na tylnych łapach, przednimi obejmują tarczę. Mają wyprężone, grzywiaste szyje, z pysków zaś wysuwają się długie jęzory. Ich ogony są dekoracyjnie, esowato zwinięte.

W XVII wieku wyraźnie zwiększył się repertuar wyobrażeń z herbem Gdańska na oprawach książkowych. Oczywiście miejski herb pozostał niezmienny, choć z pewnymi modyfikacjami, ale spotykamy dużą różnorodność i czasami niebywałą inwencję w umieszczaniu rozmaitych elementów zdobniczych w kartuszach. Obok dominujących, anachronicznych wzorców gotycko-renesansowych pojawiły się nieliczne nowatorskie dekoracje, do których pod koniec stulecia dochodzić zaczęły motywy barokowe. Równocześnie na pierwszą połowę XVII wieku datuje się

⁹ Valentin Berisch wraz z sześcioma innymi mistrzami introligatorskimi w roku 1595 podpisał ordynację. Por. M. Bogucka : *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962, s. 159, przypis 91.

¹⁰ PAN BG, sygn. Qa 157 2°.

¹¹ PAN BG, sygn. Od 24190 8°.

wypieranie z rynku opraw skórzanych przez tańsze okładziny pergaminowe, a nawet kartonowe, co prowadziło do zaniku bogatych dekoracji manierystycznych.

Uwagę zwraca wizerunek herbu Gdańska na oprawie toruńskiego druku z 1612 roku [7] (il. 7). Mimo, że okładzina jest bardzo zniszczona, a rysunek na plakietce herbowej miejscami zatarty, udało się go odtworzyć. W owalny linearny otok z napisem: *Wapen Der Königlichen Stadt Dantzick*, wpisana została heraldyczna kompozycja szczerlnie wypełniająca ograniczone nim pole, stykająca się z obramowaniem. Herb Gdańska podtrzymywany jest przez dwa wyprostowane, smukłe lwy. Nad wyobrażeniem widoczny jest owalny wieniec, a nad nim półkolistka wstęga z sentencją łacińską: *Soli Deo Gloria*. W zbiorze starych druków Biblioteki Gdańskiej nie udało się znaleźć innego woluminu z podobnym przedstawieniem.

Odosobnionym dziełem sytuującym się na pograniczu introligatorstwa i złotnictwa jest oprawa Biblii, na którą rajcy Gdańska przysięgali wierność królowi Janowi Kazimierzowi Wazie w 1649 roku [8] (il. 8). Egzemplarz wydany w Strasburgu w 1630 roku oprawiono w czarną skórę, pośrodku przedniej okładki widnieje ozdobny medalion w formie owalnego kartusza z rytowanym herbem Gdańska w wieńcu laurowym, otoczony ażurowymi motywami schweifwerkowymi, herbami anielskimi i maskaronem. Okładziny dopełniono złożonymi, narożnymi okuciami w kształcie lwów oraz ornamentalnymi zapięciami. Złożone są również brzegi kart księgi.

Unikatowym przedstawieniem herbowym, nie tylko w skali zbiorów Biblioteki Gdańskiej, jest wycisk miejskiego herbu, na którym szrafrunkiem (znakiem graficznym) oznaczono barwę heraldyczną tła. Z zabiegiem takim nie spotykamy się w introligatorstwie, jest on natomiast częsty w grafice lub rzeźbie, gdzie kolor wyraża się kreskowaniem. Poziomymi kreskami odwzorowano czerwony kolor tarczy herbu Gdańska zdobiącego białą pergaminową oprawę gdańskiego druku z 1633 roku [9] (il. 9). Po środku delikatnej ramki, z kwiatonami w narożnikach, umieszczono owalną tarczę herbową z okuciowo zwijanym obramowaniem. W tym przedstawieniu jest jeszcze jedno nietypowe wyobrażenie, a mianowicie wyjątkowy kształt korony umieszczonej nad krzyżami. Właśnie taki typ korony nosi na gdańskich monetach król Zygmunt III Waza¹². Sposób przedstawienia miejskiego herbu skłania do postawienia hipotezy, że wykonawcą plakiety mógł być medalier lub mincerz pracujący na rzecz mennicy gdańskiej, przygotowujący stemple do monet.

W białym pergaminie oprawiony jest również gdański druk z 1638 roku [12] (il. 12). Wolumin ma okładzinę zdobioną radełkową ramką i centralnie wyciśniętą, nie-

¹² Podobizny króla Zygmunta III na ortach, dukatach i donatywie gdańskiej z lat 1609–1626, zob. H. Dzienis, *Katalog zbioru numizmatycznego Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, poz. 301, 326, 408 i 412; J. Dutkowski, A. Suchanek, *Corpus nummorum Gedanensis*, Gdańsk 2000, s. 77–100; E. Kopicki, *Katalog podstawowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych*, t. 2: *Monety ostatnich Jagiellonów, Stefana Batorego i Zygmunta III: 1506–1632*, Warszawa 1976, s. 264–270.

wielkich rozmiarów plakietkę z owalną tarczą z herbem Gdańska, okoloną laurowym wieniec.

Na pergaminowej oprawie siedemnastowiecznego rękopisu, zawierającego wykaz pobieranych w Gdańsku podatków, zdobionej wąską ramką wykonaną radełkiem i z kwiatonami w narożnikach, umieszczono centralnie, w ozdobnym kartuszu, miejski herb [10] (il. 10). W górnej partii okładziny znajduje się wytłoczony napis: *Accisa*, na dole zaś data 1648. Na dłuższych brzegach obu okładek zachowały się pozostałości po parze skórzanych pasków – wiązań. W owalne, prawie koliste, linearne obramowanie wpisano herb Gdańska z lwimi trzymaczami, nad nim umieszczono skrzyżowane gałązki palmowe. W otoku znajduje się inskrypcja: *Wapen Der Königlichen Stadt Dantzick*. Kompozycja została umieszczona w szerokim rollwerkowym kartuszu, którego górną partię ozdabiają dwie uskrzydłone postacie kobiece, trzymające gałązki palmowe i kwiaty. U dołu znajduje się postać anioła trzymającego małą sercowatą tarczę, z okuciowym obramowaniem i wpisanym monogramem introligatora: TK.

Powyższa bogata kompozycja była także wykorzystywana przy zdobieniu okładek gdańskich kalendarzy, począwszy od wydanego na rok 1648 [11] (il. 11). Natomiast na okładce gdańskiego kalendarza na rok 1664 wyciśnięto jedynie niewielkich rozmiarów miejski herb [15] (il. 15). Owalna tarcza z samymi krzyżami, oparta na niby nóżkach, trzymana jest przez dwa lwy. Korona znajduje się poza owalem tarczy. Znak ten sprawia wrażenie wycisku sygnetowego.

Wolumin oprawiony w biały pergamin z bardzo prostą, linearną ramową dekoracją – zwierający wydane w 1661 roku sprawozdanie z oblężenia i zdobycia twierdzy Gdańska Głowa – ozdobiono złożonym herbem Gdańska na środku przedniej okładziny [14] (il. 14). Tarczy herbowej nadano wysmukłe proporcje, z charakterystycznym zakończeniem podstawy ostrym szpicem, zaś jej nasadę wykończono dwoma kwiatami. Po obu stronach tarczy ukazane są dwa lwy. Zwierzęta o smukłych sylwetkach, wspięte są na tylnych łapach, przednimi obejmują tarczę. Lwy mają wyprężone, grzywiaste szyje, z pysków zaś wysuwają się długie jęzory; ich ogony są dekoracyjnie, esowato zwinięte. Całość kompozycji ujęto w szeroki, owalny wieniec laurowy.

Wśród siedemnastowiecznych ksiąg ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej uwagę zwraca wolumin z bogato złożoną oprawą z czerwonej skóry, w typie okładek francuskich. Okładka jest zdobiona między innymi wachlarzykami w narożnikach i rollkowym ornamentem kwiatowym oraz gałązkami pomiędzy prostymi liniami wyznaczającymi ramy wzdłuż krawędzi. Centrum oprawy zdobi umieszczona w wieniec okazała rollwerkowa rama, w którą wkomponowano postacie fam trzymających wieniec, leżące putta trzymające girlandy oraz główkę cherubina. W owalne linearne obramowanie wpisano herb Gdańska z lwimi trzymaczami, nad nim podwieszono bukiet kwiatów i dodano gwiazdki. W otoku umieszczono inskrypcję: *Wapen Der Königlichen Stadt Dantzick*, a niżej pod kartuszem wyciśnięto datę: 1665. Ta wspaniała oprawa skrywa w sobie rękopiśmienną *Księgę*

gdańskiego Bractwa Strzeleckiego św. Jerzego, prowadzoną od 1665 roku do końca XVIII wieku [16] (il. 16). Opisana wyżej kompozycja jest powtórzeniem dzieła Valentina Berischa, w którym naśladowca dokonał niewielkich zmian, dodając drobne elementy zdobnicze oraz usuwając gmerk introligatora.

Na okładkach kilku gdańskich kalendarzy powtarza się herb Gdańska, z miernie wykonanymi motywami roślinnymi, zdobiący również oprawę rzymskiego druku z 1680 roku [18] (il. 18). W linearnym otoku, na szczelnie wypełnionym kwiatami i gałązkami tle, widnieją dwa wspięte na tylnych łapach lwy, z łbami odwróconymi od siebie, z pysków wysuwają się im bardzo długie zawinięte jęzory. Zwierzęta przednimi łapami podtrzymują owalną tarczę w rollwerkowym obramowaniu. Na tarczy umieszczono miejski herb z wijącymi się gałązkami po bokach.

W latach siedemdziesiątych XVII wieku pojawia się nowe przedstawienie herbu Gdańska, które najczęściej umieszczane jest na prostych oprawach pergaminowych, bez dodatkowych ornamentów. Zewnętrznym elementem kompozycji zdobiącej okładzinę wittenberskiego druku z 1680 roku [19] (il. 19) jest złożony owalny linearny otok z napisem: *Wapen Der Königlichen Stat [!] Dantzick*. Zawarte w nim wyobrażenie niemal szczelnie wypełnia owalne pole, stykając się z obramowaniem: tarcza herbowa z rollwerkowym wykończeniem opiera się na wzgórku okrytym roślinnością, a dwa smukłe lwy, zwrócone pyskami ku sobie, wysuwają długie jęzory, przednimi łapami obejmując tarczę; lwy mają wyprężone, grzywiaste szyje, zaś ich ogony zawinięte są esowato ku górze.

Woluminy z powyższym przedstawieniem herbu Gdańska bardzo często opatrzone rękopiśmienną notatką informującą o podarowaniu danego egzemplarza do księgozbioru Biblioteki Rady Miasta przez burmistrza Friedricha Gottlieba Engelcke (1658–1716); obok notatki zwykle wklejony jest ekslibris Kaplicy św. Barbary z kościoła NPM¹³.

Opisana powyżej kompozycja była wyciskana na gdańskich oprawach przez długi czas, jeszcze w drugiej połowie następnego stulecia spotykana jest na okładkach kalendarzy, z tym samym błędem ortograficznym w inskrypcji otokowej.

Nie zawsze oprawy szczególnie zdobiono. Na okładzinie z białego pergaminu chroniącej lipski druk z 1692 roku [20] (il. 20) jako jedyny element ornamentalny wytłoczono złożony herb Gdańska. W owalnym obramowaniu z wieńca laurowego umieszczono tarczę herbową z głębokim wcięciem przybocznic i gruszkowatym zakończeniem podstawy oraz z lwimi trzymaczami. Nad wyobrażeniem, w obrębie owalu dodano napis: *Dantzick*.

Na wielu oprawach – tak skórzanych, jak i pergaminowych, czy też kartonowych okładkach w przypadku kalendarzy – spotykamy wyciski kolejnej plakiety

¹³ Z rękopiśmiennej notatki wiadomo, że Engelckowie z dochodów należącej do nich kaplicy św. Barbary corocznie nabywali książki dla Biblioteki Rady Miasta Gdańska i znaczyli je właśnie takim ekslibrisem

z herbem Gdańska w ozdobnym kartuszu. Wolumin zawierający kalendarz na 1665 rok [17] (il. 17) ozdabia tarcza herbowa z perełkowym otokiem, z okuciowym-zwijanym obramowaniem (zakończenia ramion obu krzyży pod koroną przypominają zakończenia ramion krzyża jerozolimskiego). Dwa smukłe lwy, wspięte na tylnych łapach (z odwróconymi od siebie pyskami, z których wysuwają się długie jęzory), przednimi łapami obejmują tarczę (ich puszyste ogony zawinięte są esowato ku górze). Powyżej tarczy umieszczono skrzydlatą postać kobiecą z mieczem w jednej, a gałązką palmową w drugiej ręce. Między rękami wije się ozdobna wstęga z napisem: *Dantzick*, na końcu szarfy znajdują się inicjały intrologatora: TK. Kompozycja, nie ograniczona żadnym linearnym obramowaniem, otoczona jest ażurowym kartuszem z roślinnym ornamentem.

Powyższe przedstawienie musiało być popularne, gdyż w zbiorach starych druków Biblioteki Gdańskiej znajdujemy kilka typów naśladownictwa opisanej plakiety, niektóre dość nieudolne. W pierwszym rzędzie zniknęły atrybuty z rąk uskrzydłonej postaci kobiecej, a na wstędze w napisie *Dantzick* litera *N* została odwrócona. W tarczy herbowej otok perełkowy został zastąpiony linearnym, a ramiona krzyży bardziej przypominają kształtem ramiona krzyży maltańskich. Na bardzo bogato zdobionej okładce jednego z kalendarzy na 1695 rok [21] (il. 21), poniżej wstęgi umieszczony jest monogram intrologatora: CMP. Ten egzemplarz prawdopodobnie był prezentem, ofiarowanym osobie o inicjałach: D. S. Niestety, w środku nie ma rękopiśmiennej notki proveniencyjnej, która pozwoliłaby ustalić nazwisko właściciela.

W XVIII wieku w Gdańsku w dalszym ciągu były w użyciu wcześniej wykorzystywane plakiety z miejskim herbem, ale pojawiły się też ich odmiany oraz kilka nowych kompozycji.

Z ostatnio omawianego wyobrażenia w początkach stulecia wykształciła się podobna kompozycja, występująca między innymi na oprawie gdańskiego kalendarza na 1727 rok [22] (il. 22). Na owalnej tarczy z okuciowym obramowaniem nasady znajduje się herb Gdańska. Poniżej rozłożone są dwie gałązki, połączone wijącą się przewiązką. Dwa smukłe lwy, wspięte na tylnych łapach, z pyskami odwróconymi od siebie, z których wysuwają się długie jęzory, przednimi łapami obejmują tarczę, zaś ich postrzępione ogony zawinięte są esowato ku górze. Nad nimi umieszczony jest stojący anioł trzymający wstęgę z napisem *Dantzick*, a po bokach tarczy umieszczono gałązki.

Błędne heraldycznie przedstawienie herbu Gdańska z koroną powyżej tarczy zarejestrowano na okładce kalendarza na rok 1738 [23] (il. 23). W okręgu z ornamentem zwijanym w górnej części, umieszczono tarczę z samymi krzyżami, podtrzymywaną przez dwa lwy wspinające się na tylnych łapach lwy. Poniżej tarczy znajdują się dwie leżące gałązki, z łącznikiem kwiatowym po środku, a u góry, nad koroną w pół otoku napis: *Das Wapen D: St: Dantzick*.

Kolejnym przykładem plakiety intrologatorskiej również pochodzącej z okładek kalendarzy, na przykład wydanego na 1750 rok [24] (il. 24), jest wyobrażenie

umieszczone w owalnym otoku inskrypcyjnym z napisem: *Wapen Der Königlichen Stadt Dantzig*. Tarcza z herbem Gdańska podtrzymywana jest przez dwa lwy z podwójnie zawiniętymi i zadartymi ku górze ogonami. Z nasady tarczy wychodzą dwie półkolistości ułożone gałązki palmowe. W miejscu, gdzie gałązki stykają się z otokiem znajduje się główka aniołka.

Nowym przedstawieniem herbu Gdańska, które znalazło się na oprawach książek i kalendarzy wydrukowanych w osiemnastym stuleciu, jest wyobrażenie zdobiące oprawiony w czerwoną skórę wolumin zawierający nowy *Wilkiarz gdański* wydany w 1761 roku [25] (il. 25). W owalnym linearnym obramowaniu, pomiędzy dwiema oliwnymi gałązkami, u dołu związanymi wstążką, na konsoli ustawiona jest tarcza herbowa z dwoma krzyżami w typie maltańskimi, podtrzymywana przez dwa lwy zwrócone pyskami ku sobie, z esowato zawiniętymi w górę ogonami. Korona została umieszczona ponad tarczą, nad nią znajduje się girlanda z liści laurowych i półkolistą szarfą z napisem: *Dantziger Wappen*. Ten egzemplarz prawdopodobnie został подарowany rajcy Peterowi Uphagenowi (1704–1775). Świadczą o tym umieszczone na oprawie litery: Hr. P. U. (Herrn Peter Uphagen) oraz pochodzenie książki z księgozbioru Uphagenów.

Pewną odmianą powyższego przedstawienia herbu Gdańska jest plakietka wyciśnięta na okładce wydanego w tym mieście kalendarza na rok 1770 [26] (il. 26). Pomędzy dwiema gałązkami oliwnymi, z falistą przewiązką, na konsoli z roślinnym wykończeniem, znajduje się tarcza herbowa z krzyżami i trzymające ją lwy, nad tarczą korona. Nad koroną zawieszono girlandę z kwiatów, wyżej na półkolistej banderoli napis: *Dantziger Wappen*.

Na podstawie powyższego przeglądu można stwierdzić, że niektóre przedstawienia herbu Gdańska wiodły szczególnie długi żywot. W innych przypadkach przekształcenia dotknęły formę graficzną – nade wszystko kształt tarczy, w której był umieszczany, ale również rysunek ramion krzyży ulegał zmianom. Różne elementy miejskiego herbu przeobrażano dość często, tworząc szereg następujących po sobie odmian. Trzeba tu wspomnieć o manierze, która zarysowała się z początkiem XVIII stulecia: pozostawiania w polu tarczy tylko dwóch krzyży, z wyprawdaniem korony poza jej górną krawędź. Z punktu widzenia heraldyki jest to zdecydowanie błędne przedstawienie herbu Gdańska.

Od początku XVI wieku miejskiemu herbowi towarzyszą dwa lwy, podtrzymujące z obu stron tarczę herbową. Heraldycznie takie trzymacze są mało istotnym dodatkiem, dekoracją niekonieczną dla samego herbu¹⁴. Znajduje to swój wyraz w zupełnie dowolnych sposobach kreślenia sylwetek zwierząt, ułożenia czy to całości postaci, czy też tylko poszczególnych elementów, jak choćby kierunek zwrotu głów. Taka dowolność w przedstawianiu herbu Gdańska wynikała wyłącznie z powodów artystycznych, w tym przypadku dopuszczających wielość graficznych interpretacji (il. 27).

¹⁴ M. Gumowski, dz. cyt., s. 10.

BIBLIOGRAFIA

- Bogucka M., *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV–XVII wieku*, Warszawa 1962.
- Cubrzyńska-Leonarczyk M., *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Centuria druga*, Warszawa 2001.
- Dutkowski J., Suchanek A., *Corpus nummorum Gedanensis*, Gdańsk 2000.
- Dzienis H., *Katalog zbioru numizmatycznego Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984.
- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Kopicki E., *Katalog podstarwowych typów monet i banknotów Polski oraz ziem historycznie z Polską związanych*, t. 2: *Monety ostatnich Jagiellonów, Stefana Batorego i Zygmunta III: 1506–1632*, Warszawa 1976.
- Sipayłło M., *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*. Warszawa 1988.
- Wagner A., *Superexlibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.

ANEKS

KATALOG OPRAW KSIĄŻKOWYCH
OZDOBIONYCH HERBEM GDAŃSKA Z XVI–XVIII WIEKU
W ZBIORACH PAN BIBLIOTEKI GDAŃSKIEJ

W pierwszej kolejności przytoczono krótki opis przedstawienia herbu Gdańska na oprawie przykładowo wybranego woluminu, w drugiej skrócony opis bibliograficzny oprawionego rękopisu albo książki. Następnie podano wymiary wycisku plakietki z miejskim herbem oraz sygnaturę biblioteczną odpowiedniej pozycji.

[1]

Gdańska tarcza herbowa jako część zdobienia oprawy.
Luscinius, Ottmar: *Summa Roselle de casibus conscientie...*
Strassburg 1516
2 × 1,5 cm
Jk 20220 4°

[2]

Herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy.
Nonus tomus operum Aurelii Aug. Hipponeus Episcopi...
Basileae 1529
6 × 5,3 cm
Bibl. Mar f. 75

[3]

Plakietka z dwoma umieszczonymi jeden nad drugim herbami: Prus Królewskich trzymanym przez jednorożce i Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy.
De Deis Gentium varia & multiplex Historia...
Basel 1585
12,7 × 7 cm
Hb 4637 2°
(w środku pierwszy ekslibris Biblioteki Rady Miasta Gdańska,
wolumin z księgozbioru Giovanniego Bernardina Bonifacia, markiza Orii)

[4]

W ażurowym kartuszu herb Gdańska w owalu, bez lwich trzymaczy.
Sarnicki, Stanisław: *Annales sive de origine et rebus gestis Polonorum et Litanorum...*
Cracoviae 1587
7,5x4,8 cm
NI 3747 4°

[5]

W ozdobnym rollwerkowym kartuszu, w owalnym otoku inskrypcyjnym, herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy; w otoku napis: *Wapen der Königlichen Stadt : Dantzick*; u dołu w bordiurze gmerk introligatora z monogramem: *VB*

Aristophanus Kōmōdiai ennea: cum commentariis antiquis...

Florentiae 1525

12 × 9,3 cm

Cc 3420 8°

(w środku pierwszy ekslibris Biblioteki Rady Miasta,
wolumin z księgozbioru Giovanniego Bernardina Bonifacia, markiza Orii).

[6]

W owalnym liniowym obramowaniu herb Gdańska na owalnej tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy; nad tarczą bukiet kwiatów.

Gregorius, Petrus : *Tractatus de usuris triplex, trium clarissimorum jureconsultorum...*

Francofurti 1598

5 × 4,4

XVIII B. o. 11

[7]

W owalnym inskrypcyjnym otoku herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy, nad tarczą wieniec i napis na wstędze: *Soli Deo Gloria*

Iura municipalia terrarum Prussiae et leges ad eas terras privatim pertinentes

Torunii 1612

7,8 × 6 cm

Jo 41650 8°

[8]

Plakietka metalowa z herbem Gdańska w owalnym medalionie.

Biblia, Das ist: Die gantze Schrifft Alten und Newen Testaments...

Strassburg 1630

9,5 × 7,5 cm

Hd 11400 2°

[9]

W rollwerkowym kartuszu herb Gdańska na owalnej tarczy (bez podtrzymujących tarczę lwów).

Riccius, Christoph: *Vindiciarum iuris praemessa...*

Gedani 1633

4,5 × 3 cm

XVIII B. q. 258

[10]

W ozdobnej bordiurze z monogramem introligatora: *TK*, w owalu herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy, z napisem w otoku: *Wapen der Königlischen Stadt Dantzic.*

Von den Accisen der Stadt Danzig

rękopis XVII w.

12 × 9 cm

Ms. 411

(oprawa z napisem *Accisa* i datą 1648)

[11]

W ozdobnej bordiurze z monogramem introligatora: TK, w owalu herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy, z napisem w otoku: *Wapen der Königlichen Stadt Dantzig Eichstaedt, Lorenz: Neuer und Alter Schreib Calender Aufßs Jahr...*

Dantzig 1648

11,5 × 9 cm

Od 24185 8°

[12]

W owalnym wieńcu herb Gdańska (bez podtrzymujących tarcze lwów).

Bremer, Vitus: *Newerbaute Kronenburgk : In welcher Die Gott ergebene Keusche Gesellschaft beherberget,...*

Dantzig 1653

1,4 × 1,2 cm

XX B. o. 208

[13]

W otoku z floraturą, owalna tarcza z herbem Gdańska z gałązkami po bokach.

Büthner, Friedrich : *Neuer und Alter Schreib-Calender...*

Dantzig 1659

8,5 × 6 cm

Od 24200 8°

[14]

W szerokim wieńcu laurowym herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy; powyżej tarczy bukiet kwiatów.

Voget, Peter : *Wahrhaftiger und gründlicher Berichten von Belager- und Eroberung der Haupt-Schantze in der Dantziger Nährung...*

Dantzig 1661

4,5 × 3,7 cm

Od 2627a 8°

[15]

Herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy.

Büthner Friedrich, *New und Alter Schreib Calender Aufßs Jahr...*

Dantzig 1664

2,3 × 2 cm

Od 24200 8°

[16]

W ozdobnej bordiurze, w owalnym otoku inskrypcyjnym z napisem: *Wapen der Königlichen Stadt Dantzig*, herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy.

St-Georg-Schützenbrüderschafts-Buch

Rękopis XVII–XVIII w.

16,5 × 11 cm

Ms. 633

[17]

W ażurowym roślinnym kartuszu, w owalnym perełkowym otoku herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy; powyżej skrzydlata postać kobieca z mieczem w jednej i gałązką palmową w drugiej ręce; poniżej wstęga z napisem: *Dantzigk* i monogram intro-ligatora: *TK*.

Büthner, Friedrich: *Neu und Alter Schreib Calender Auff's Jahr...*

Dantzig 1665

7,2 × 6,2 cm

Od 24200 8°

[18]

W liniowym otoku, herb Gdańska na owalnej tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy; powyżej skrzydlata postać kobieca z mieczem w jednej i gałązką palmową w drugiej ręce; poniżej wstęga z napisem: *Dantzigk*

Fabretti, Raffaele: *De Aquis et Aqueductibus veteris Romae...*

Romae 1680

7 × 5,8 cm

Eb 1460 8°

[19]

W owalnym otoku z napisem *Wapen Der Königlichen Stat [!] Dantzigk* herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy.

Quenstedt, Johann Andreas: *Antiquitates Biblicae et Ecclesiasticae...*

Wittenbergae 1688

7,7 × 6 cm

Gc 4091 8°

[20]

W owalnym wieńcu laurowym herb Gdańska na tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy, powyżej napis: *Dantzig*

[Rossi Giovanni Vittorio]: *Joani Nicii Erythraei pinacotheca imaginarium illustrium doctrinae...*

Lipsiae 1692

3,3 × 2,8 cm

akc. 3967/79

[21]

Herb Gdańska na owalnej tarczy podtrzymywanej przez lwy; powyżej skrzydlata postać kobieca; poniżej wstęga z napisem: *Dantzigk* (litera *n* odwrócona); u dołu monogram intro-ligatora: *CMP*

Büthner, Friedrich: *Neuer und Alter Schreib-Calender...*

Dantzig 1695

7 × 5,5 cm

Od 24200a1 8°

[22]

Herb Gdańska na owalnej tarczy podtrzymywanej przez dwa lwy; poniżej dwie rozłożone gałązki, połączone wstążką; powyżej anioł trzymający wstęgę z napisem: *Dantzig*; po bokach gałązki.

Pater, Paul: *Neue und Alte woleingerichte Jahres-Rechnung Vermittelst eines Kunst- und Tugends-Calenders, Auff das...*

Dantzig 1727

7 × 6,2 cm

Od 24253 8°

[23]

Na owalnej tarczy, podtrzymywanej przez dwa lwy, dwa krzyże z herbu Gdańska; powyżej tarczy korona, nad nią półkolisty napis: *Das Wapen D: St: Dantzig*; poniżej skrzyżowane gałązki.

Kühn, Heinrich: *Neuer und Alter Hauss- und Geschichts-Calender...*

Dantzig 1738

7 × 6 cm

Od 24260 8°

[24]

W linearnym owalnym inskrypcyjnym otoku z napisem: *Wapen Der Königlichen Stadt Dantzig* tarcza z herbem Gdańska, podtrzymywana przez dwa lwy; powyżej dwie półkoliste ułożone gałązki palmowe.

Kühn Heinrich : *Neuer und Alter Hauss- und Geschichts-Calender Auf das Jahr...*,

Danzig 1750

7 × 6,4 cm

Od 24260a 8°

[25]

W owalu pomiędzy gałązkami laurowymi związanymi wstążką na kokardkę, konsola z tarczą z dwoma krzyżami z herbu Gdańska podtrzymywaną przez dwa lwy; nad tarczą korona, powyżej girlandy z kwiatów i napis: *Dantziger Wapen*

Neu-revidirte Wilkühr der Stadt Danzig...

Danzig 1761

7 × 6,5 cm

Uph f. 1310

[26]

Pomiędzy gałązkami, konsola z tarczą z krzyżami z herbu Gdańska podtrzymywaną przez dwa lwy; nad tarczą korona, powyżej girlandy z kwiatów; u góry w półkolu napis: *Dantziger Wapen*

Kühn, Heinrich: *Neuer und Alter Hauss- und Geschichts-Calender Auf das Jahr...*

Dantzig 1770

8 × 6,5 cm

Od 24260a 8°

BOOK BINDINGS DECORATED WITH THE COAT OF ARMS OF GDAŃSK FROM THE 16TH–18TH CENTURIES

Abstract. This paper seeks to present the characteristic types of collectors' marks with the coat of arms of Gdańsk on the historical bindings of books from the collections of the Gdańsk Library. The city's coat of arms as adopted in 1457 did not undergo any changes in the subsequent centuries, although its graphic form did. Its various elements were transformed relatively frequently, which created a sequence of heraldic varieties. This concerned in particular the shape of the escutcheon, as well as the representation of the crosses and the crown. The images of the two lions supporting the escutcheon also underwent changes. We have managed to identify more than twenty different representations of the coat of arms from the 16th–18th centuries on the original bindings of the gradually extended collection of manuscripts and early printed books.

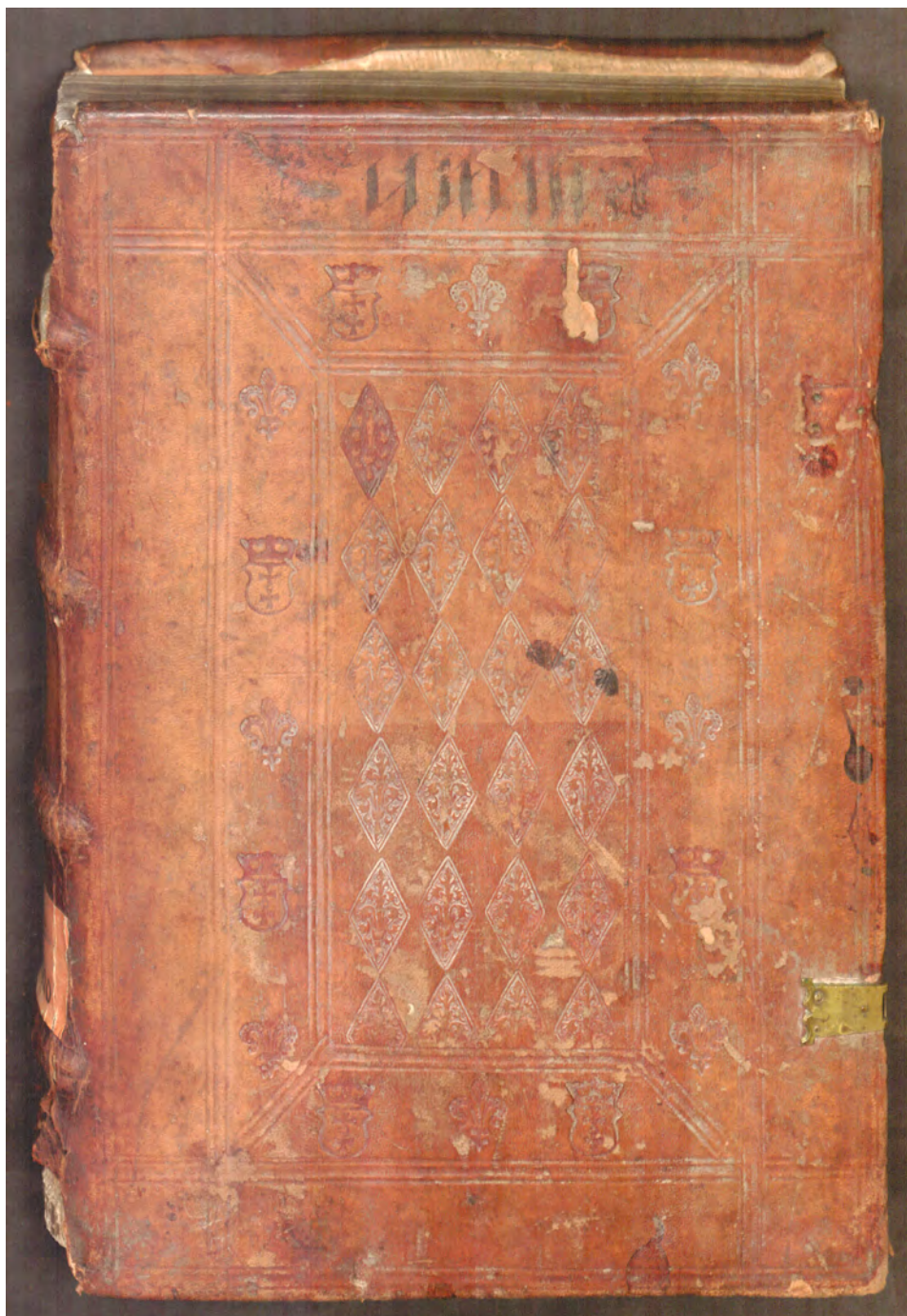
Keywords: Gdańsk – the city's coat of arms, books – historical bindings, the Gdańsk Library – collections

MIT DEM DANZIGER WAPPEN VERZIERTE BUCHDECKEL AUS DEM 16.–18. JAHRHUNDERT

Abstract. Der Artikel ist ein Versuch, charakteristische Typen von Eigentumszeichen mit dem Danziger Wappen vorzustellen, die auf historischen Bucheinbänden aus der Sammlung der Danziger Bibliothek zu finden sind. Das Wappen der Stadt, das 1457 eingeführt wurde, hat sich in den folgenden Jahrhunderten nicht verändert, die Änderungen wirkten sich jedoch auf seine grafische Form aus. Ziemlich oft wurden verschiedene Elemente umgewandelt, sodass eine Reihe von aufeinander folgenden Wappenvarianten entstand. Dies betraf vor allem die Form des Schildes sowie die Darstellung der Kreuze und der Krone. Auch die Abbildungen der beiden Löwen, die das Schild tragen, wurden ebenfalls geändert. Auf den Originaleinbänden des historisch gewachsenen Bestands an Handschriften und alten Drucken konnten mehr als zwanzig verschiedene Abbildungen des Danziger Wappens aus dem 16. bis 18. Jahrhundert identifiziert werden.

Schlüsselwörter: Danzig – Wappen, Bücher – historische Einbände, Danziger Bibliothek – Sammlungen

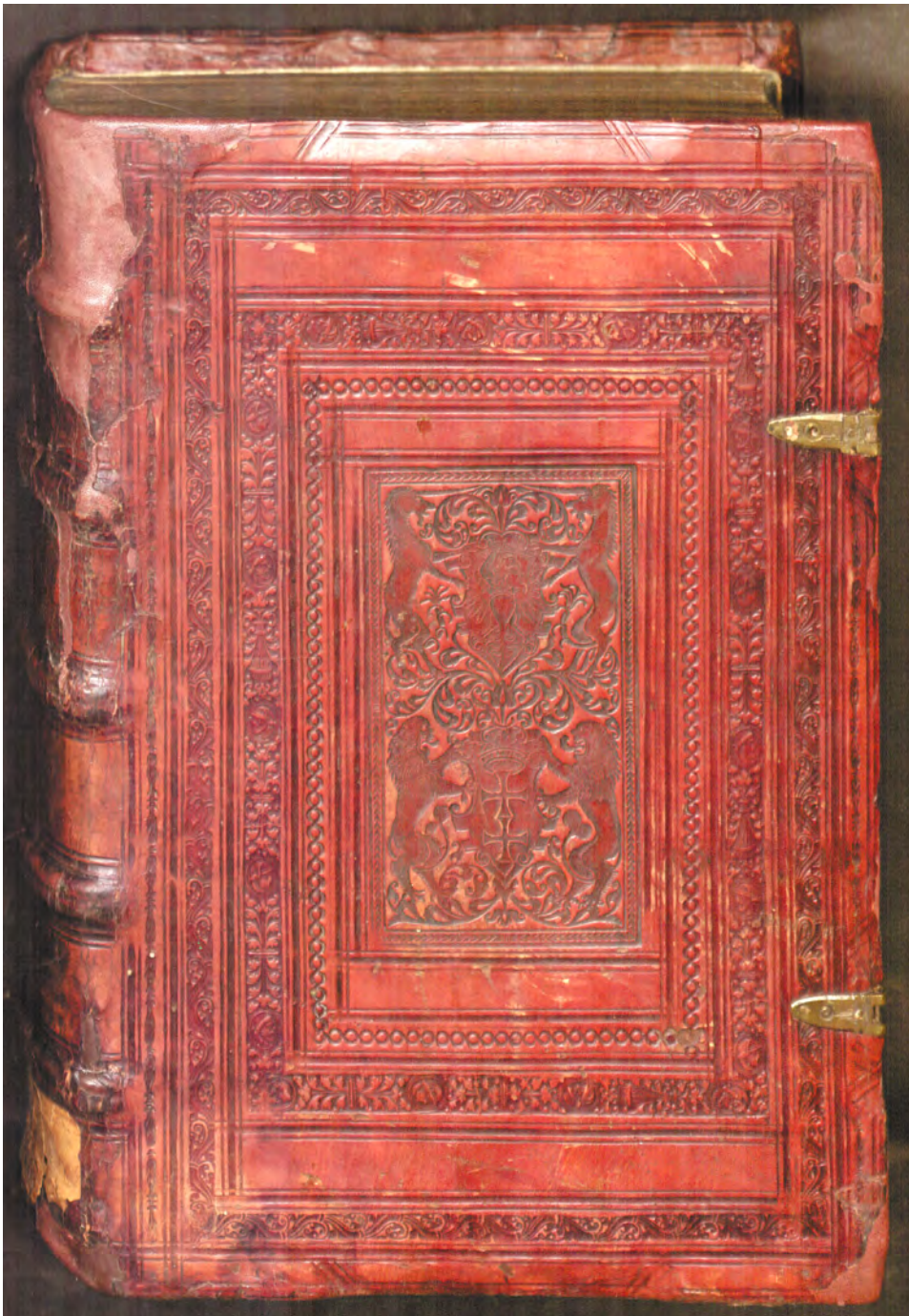

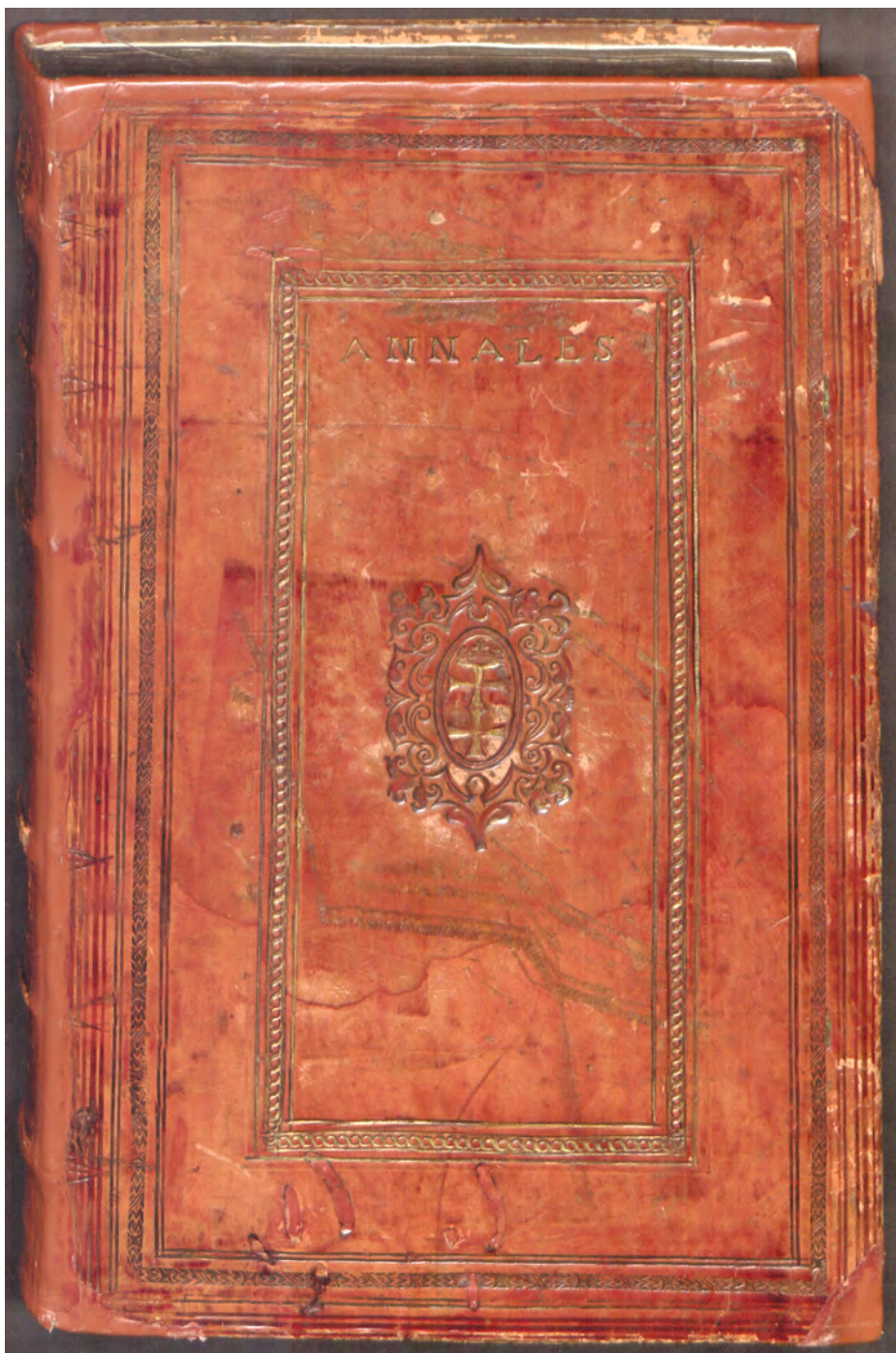
1. Katalog, pozycja [1]
(PAN Biblioteka Gdańska)

2. Katalog, pozycja [2]
(PAN Biblioteka Gdańska)

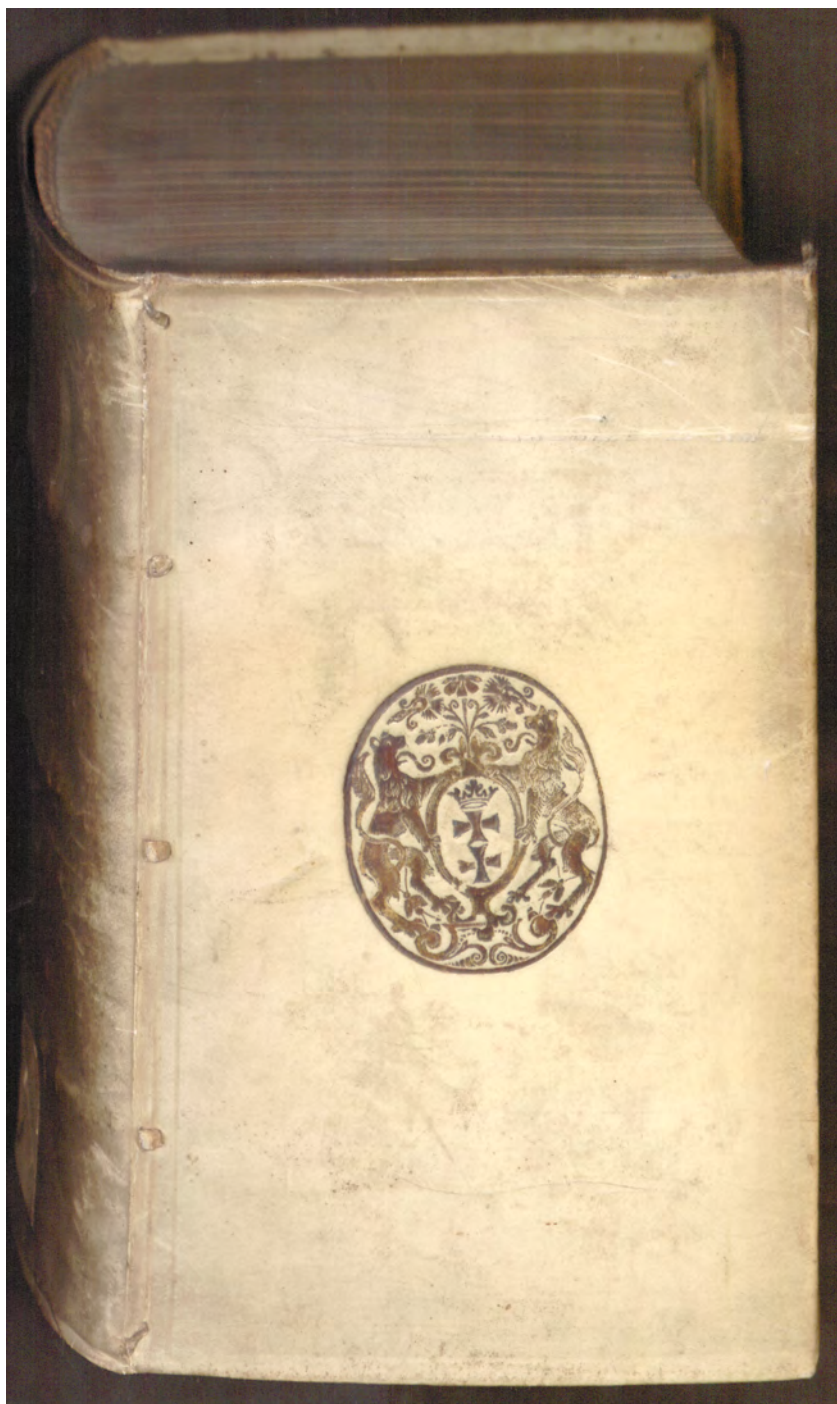
3. Katalog, pozycja [3]
(PAN Biblioteka Gdańska)

4. Katalog, pozycja [4]
(PAN Biblioteka Gdańska)

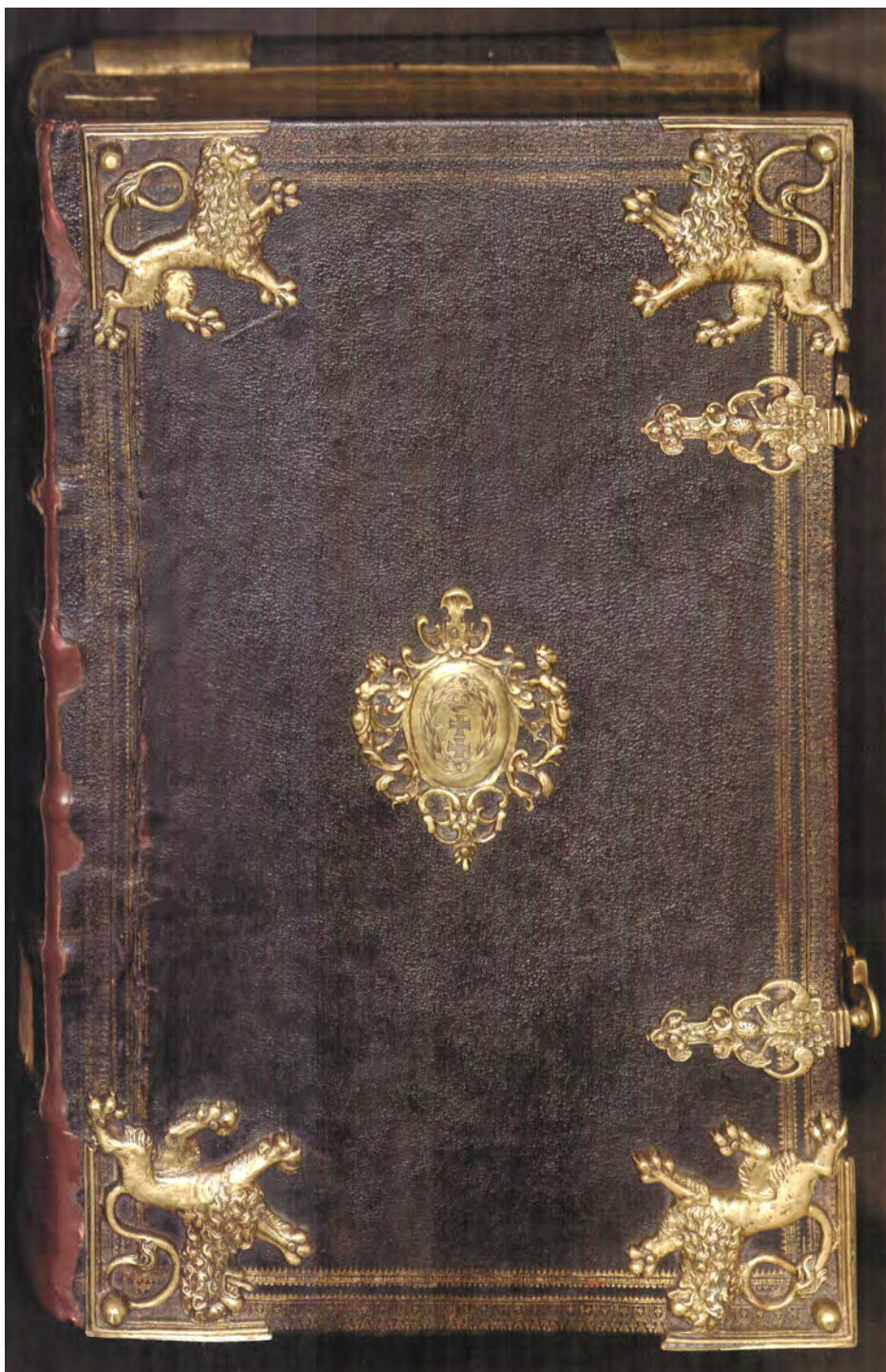
5. Katalog, pozycja [5]
(PAN Biblioteka Gdańska)

6. Katalog, pozycja [6]
(PAN Biblioteka Gdańska)

7. Katalog, pozycja [7]
(PAN Biblioteka Gdańska)

8. Katalog, pozycja [8]
(PAN Biblioteka Gdańska)

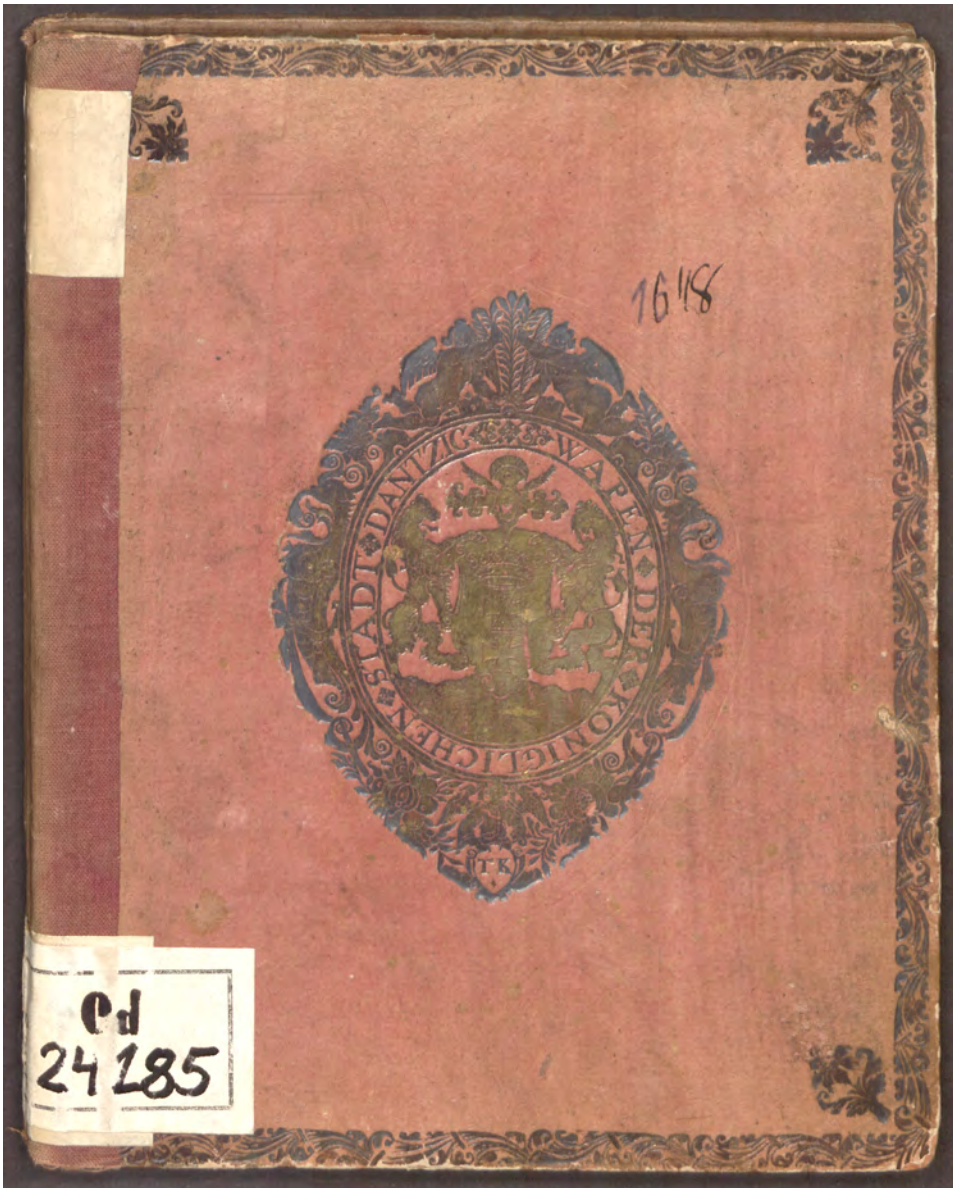

9. Katalog, pozycja [9]
(PAN Biblioteka Gdańska)

10. Katalog, pozycja [10]
(PAN Biblioteka Gdańska)

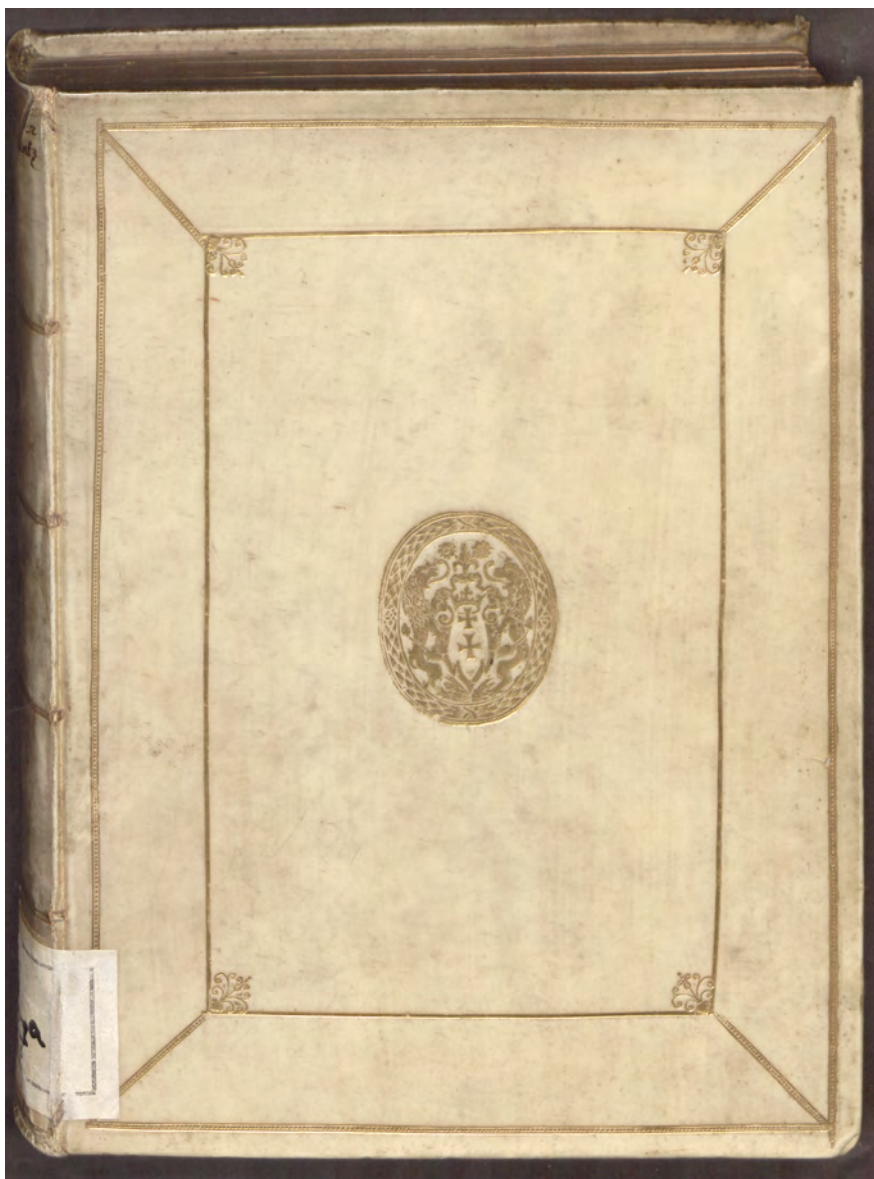
11. Katalog, pozycja [11]
(PAN Biblioteka Gdańska)

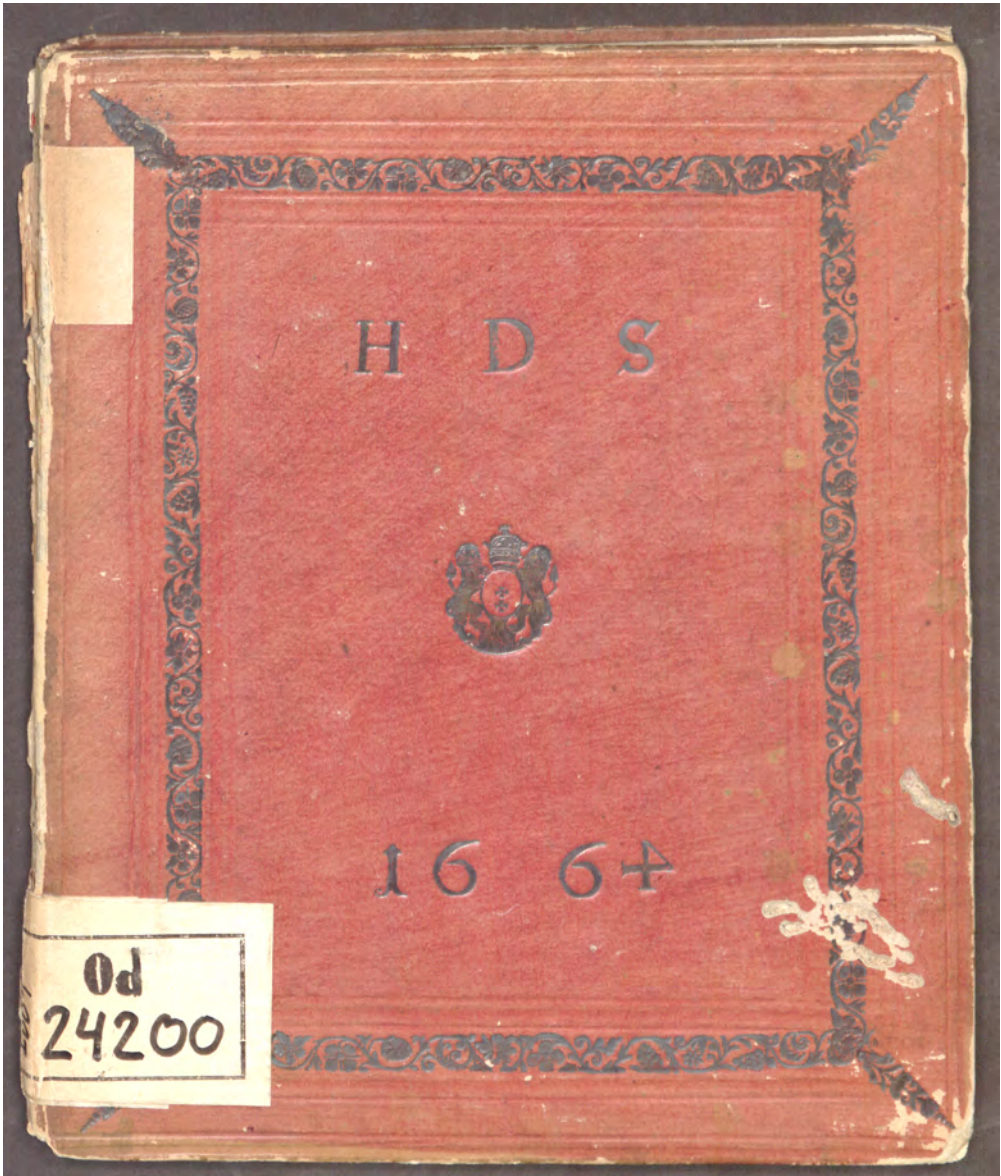
12. Katalog, pozycja [12]
(PAN Biblioteka Gdańska)

13. Katalog, pozycja [13]
(PAN Biblioteka Gdańska)

14. Katalog, pozycja [14]
(PAN Biblioteka Gdańska)

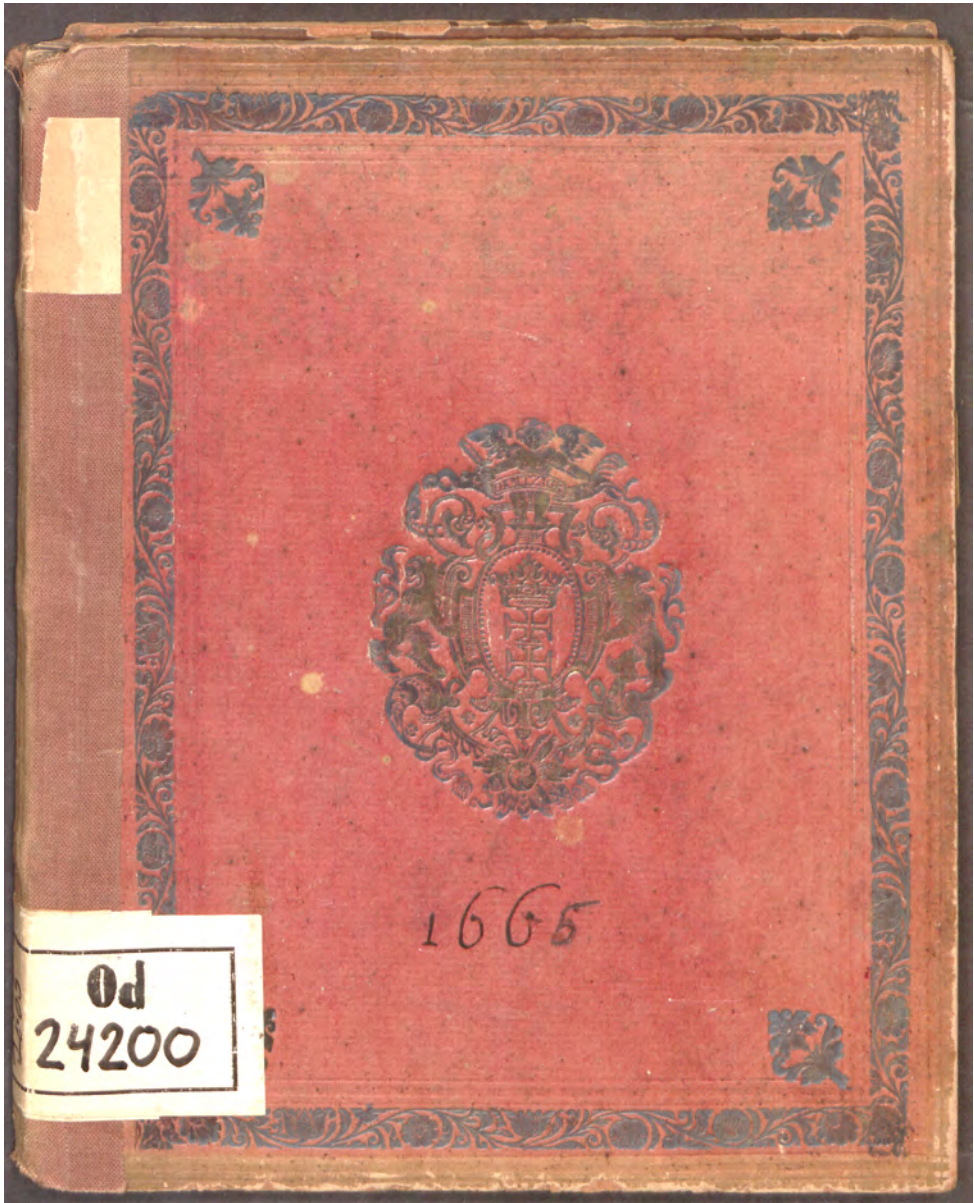

15. Katalog, pozycja [15]
(PAN Biblioteka Gdańska)

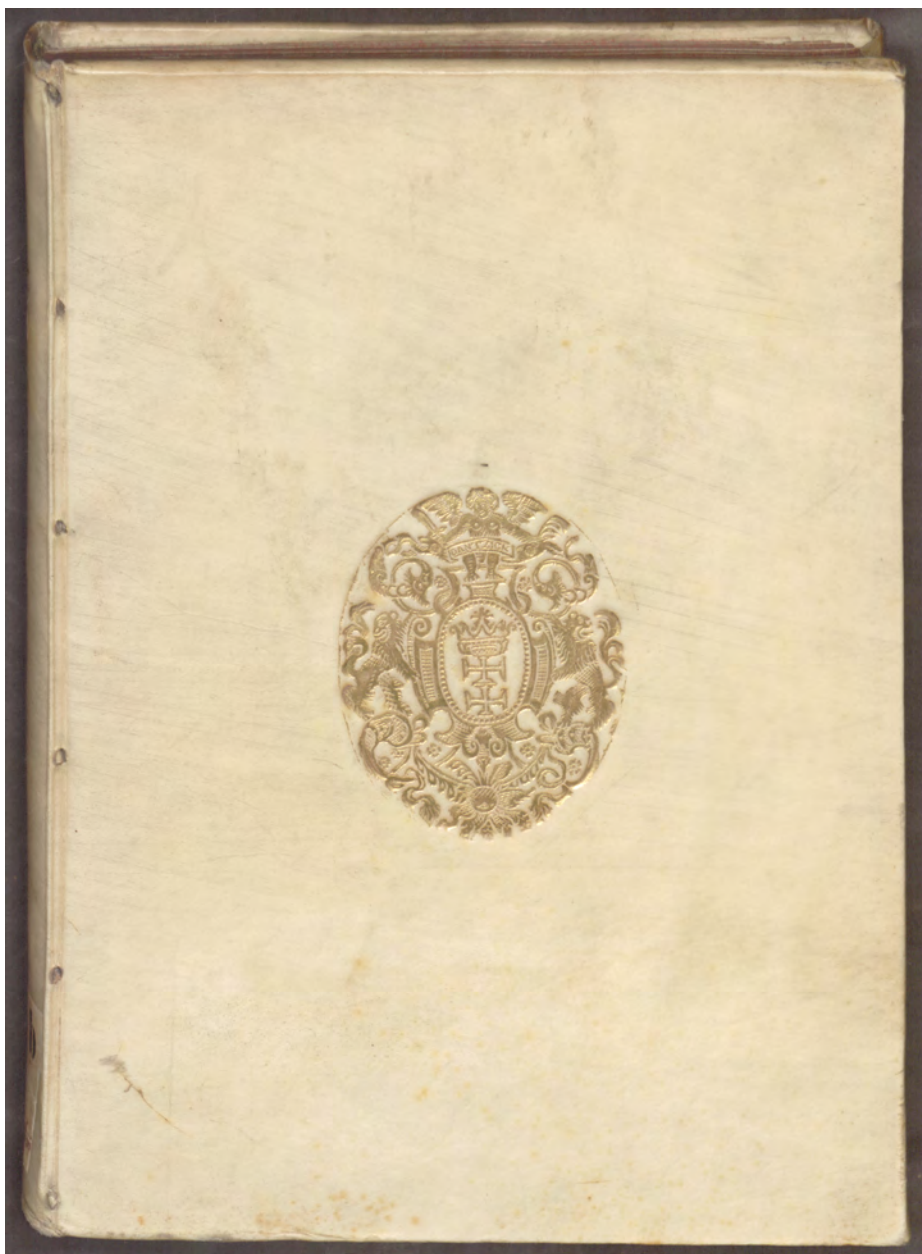

16. Katalog, pozycja [16]
(PAN Biblioteka Gdańska)

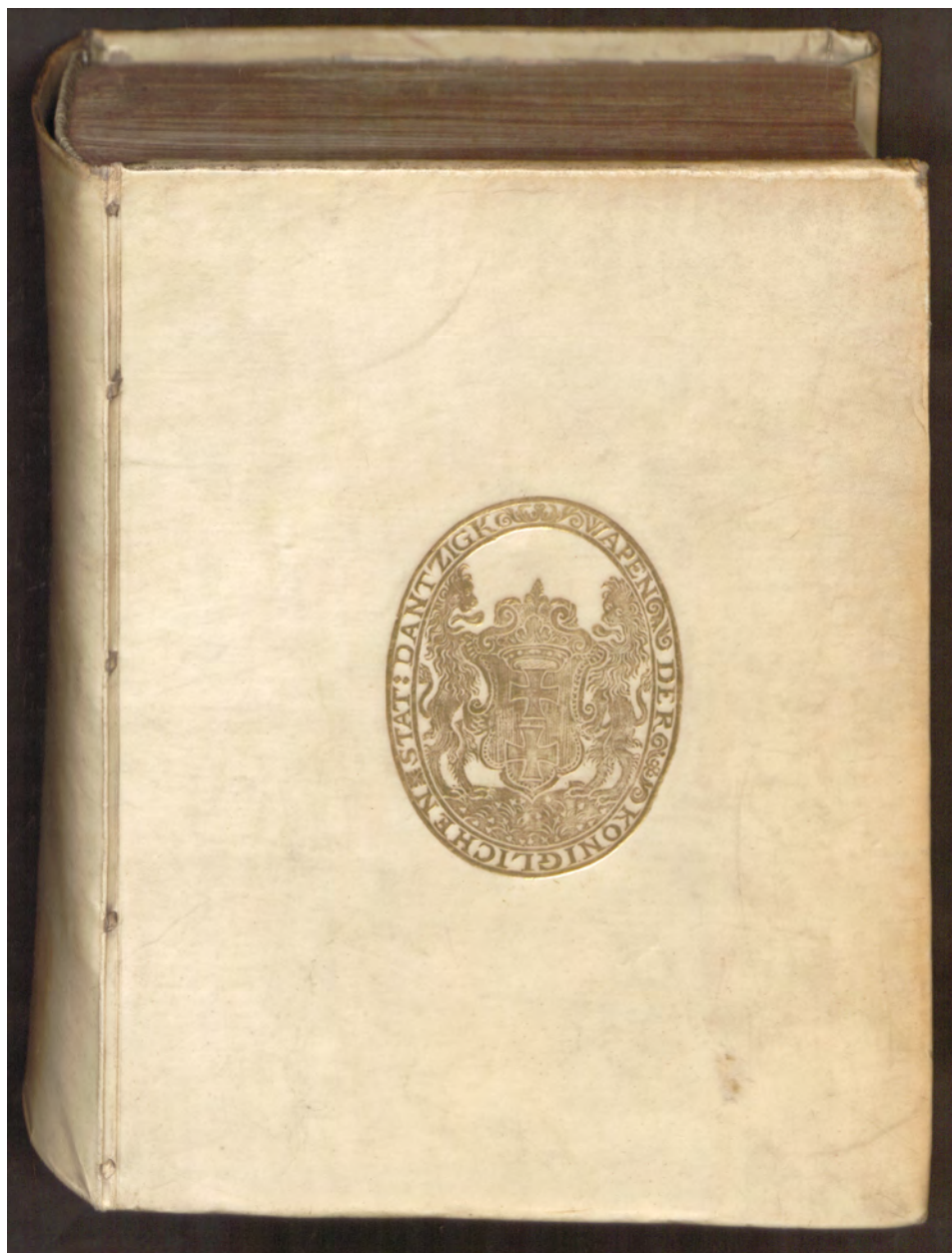

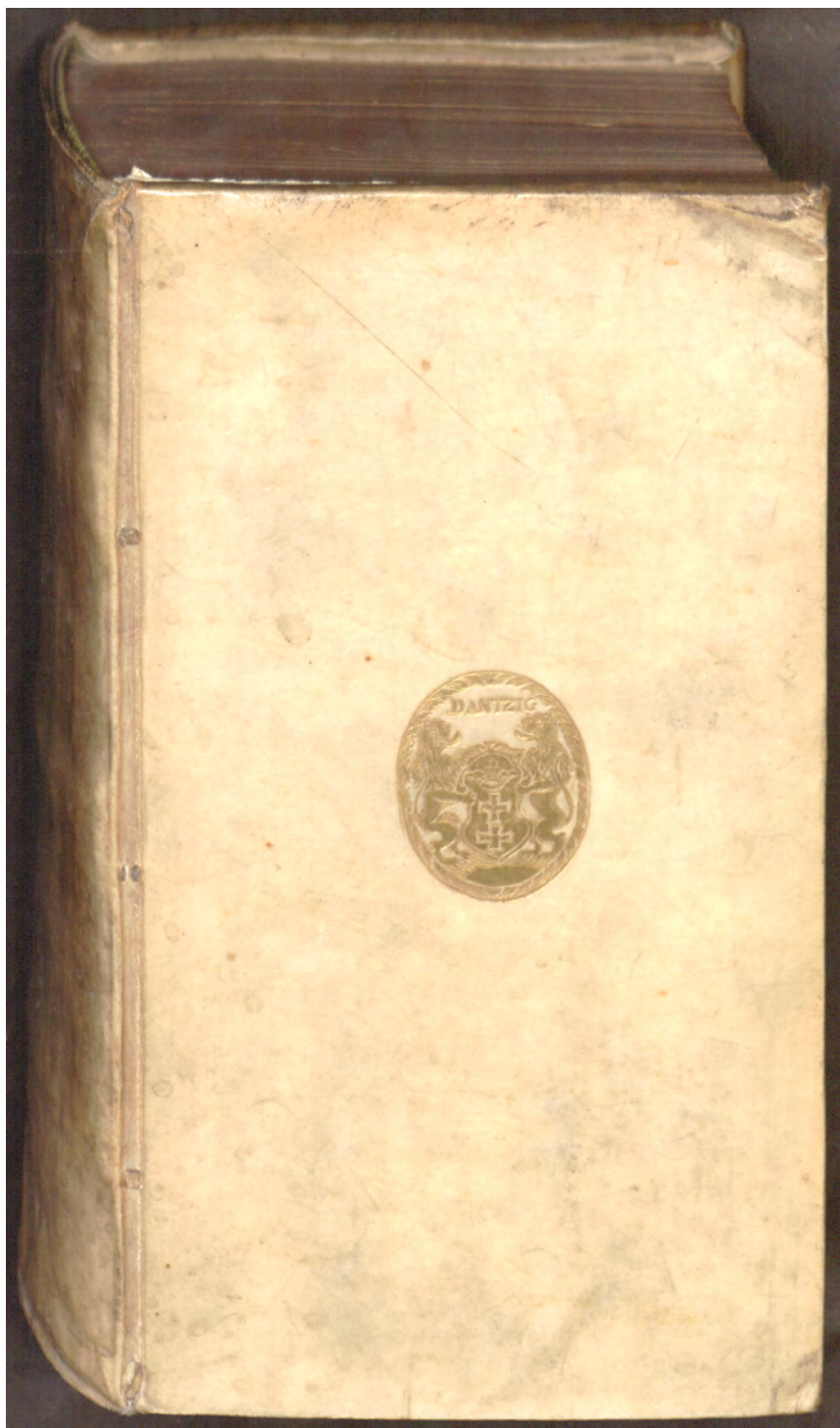
17. Katalog, pozycja [17]
(PAN Biblioteka Gdańska)

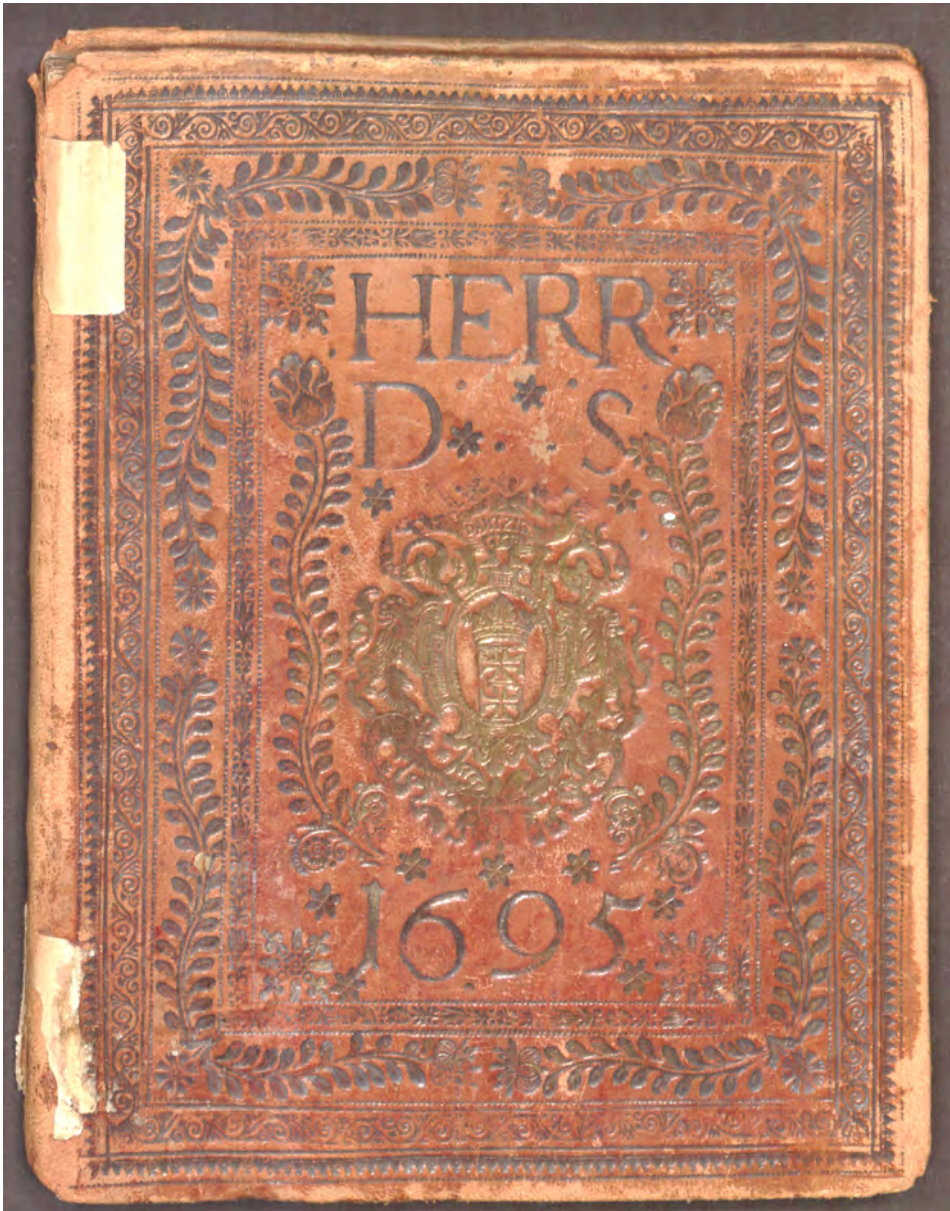
18. Katalog, pozycja [18]
(PAN Biblioteka Gdańska)

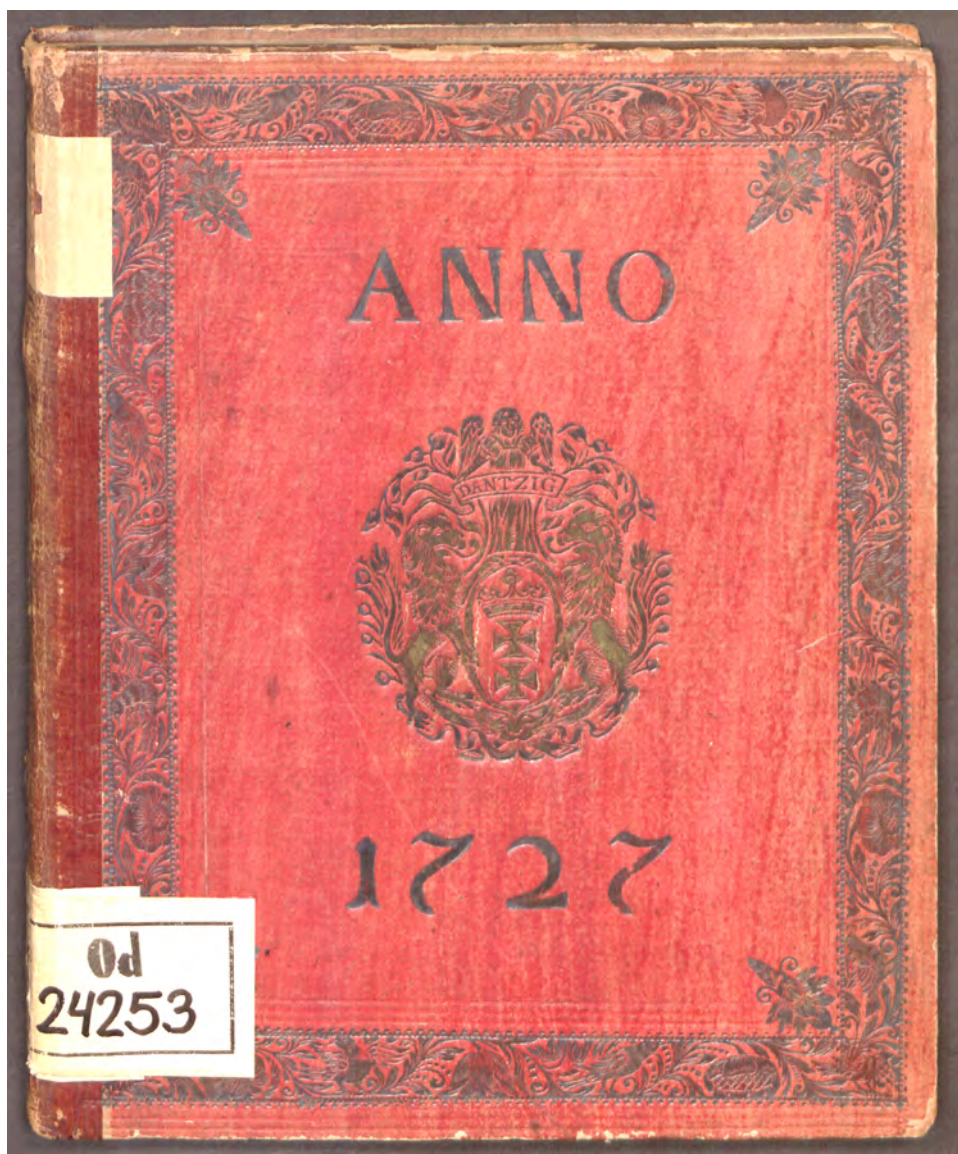
19 Katalog, pozycja [19]
(PAN Biblioteka Gdańska)

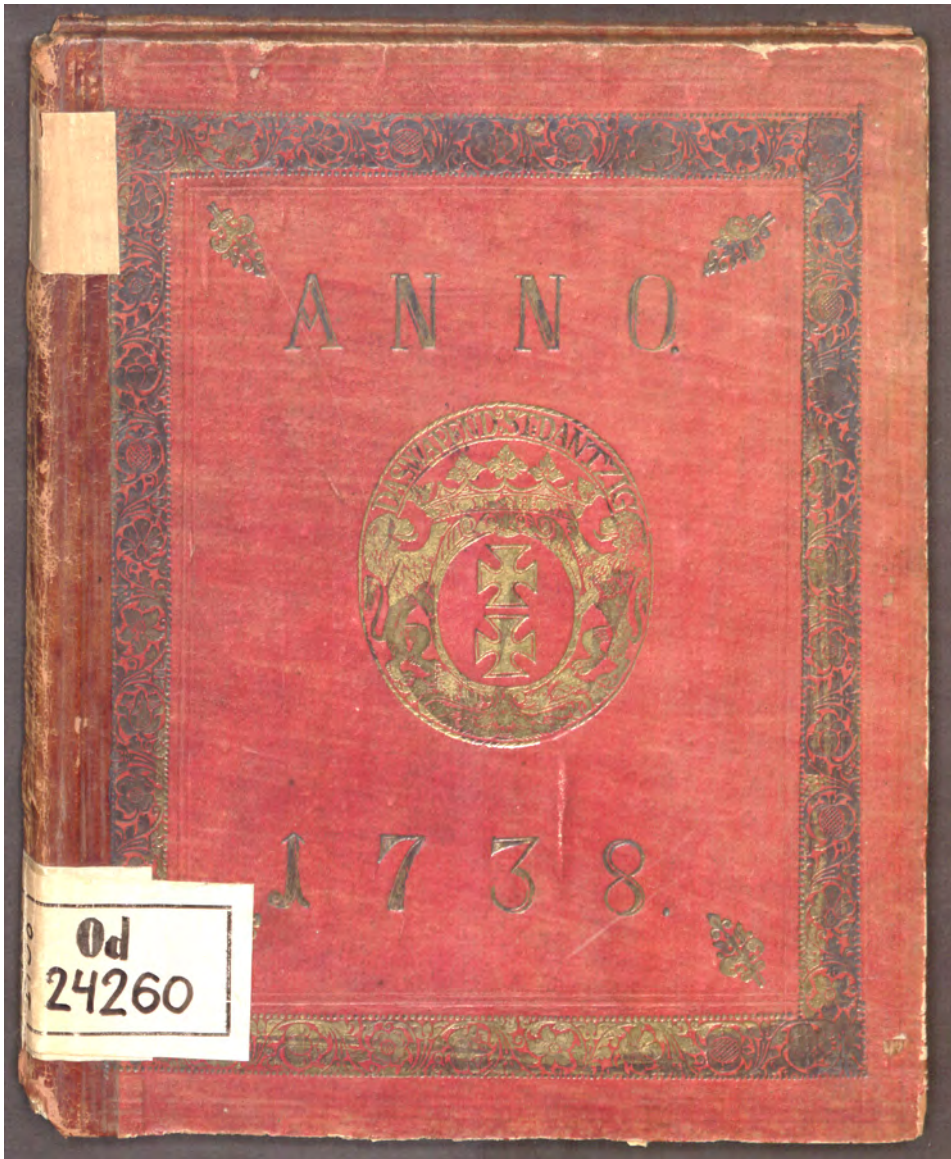
20. Katalog, pozycja [20]
(PAN Biblioteka Gdańska)

21. Katalog, pozycja [21]
(PAN Biblioteka Gdańska)

22. Katalog, pozycja [22]
(PAN Biblioteka Gdańska)

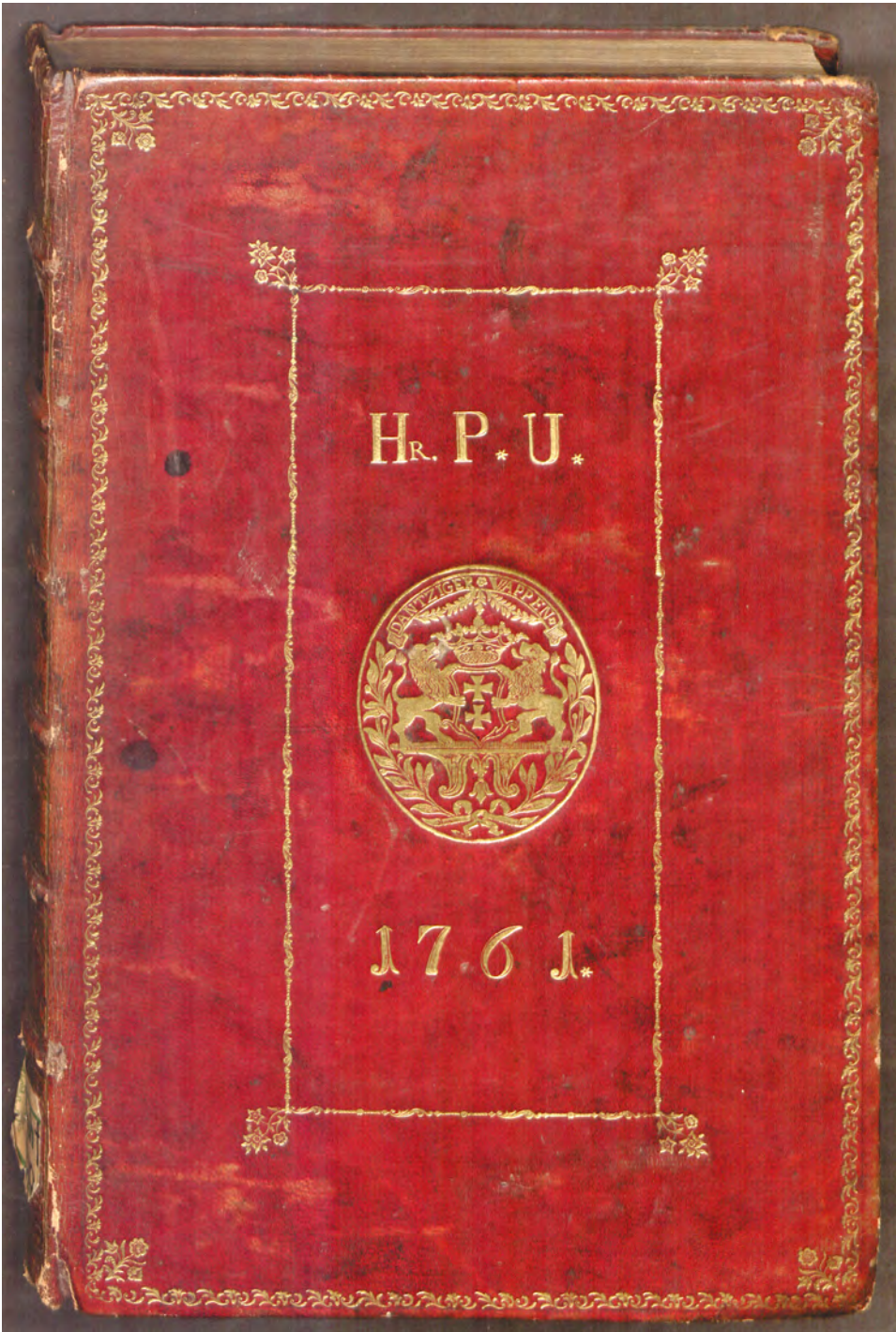

23. Katalog, pozycja [23]
(PAN Biblioteka Gdańska)

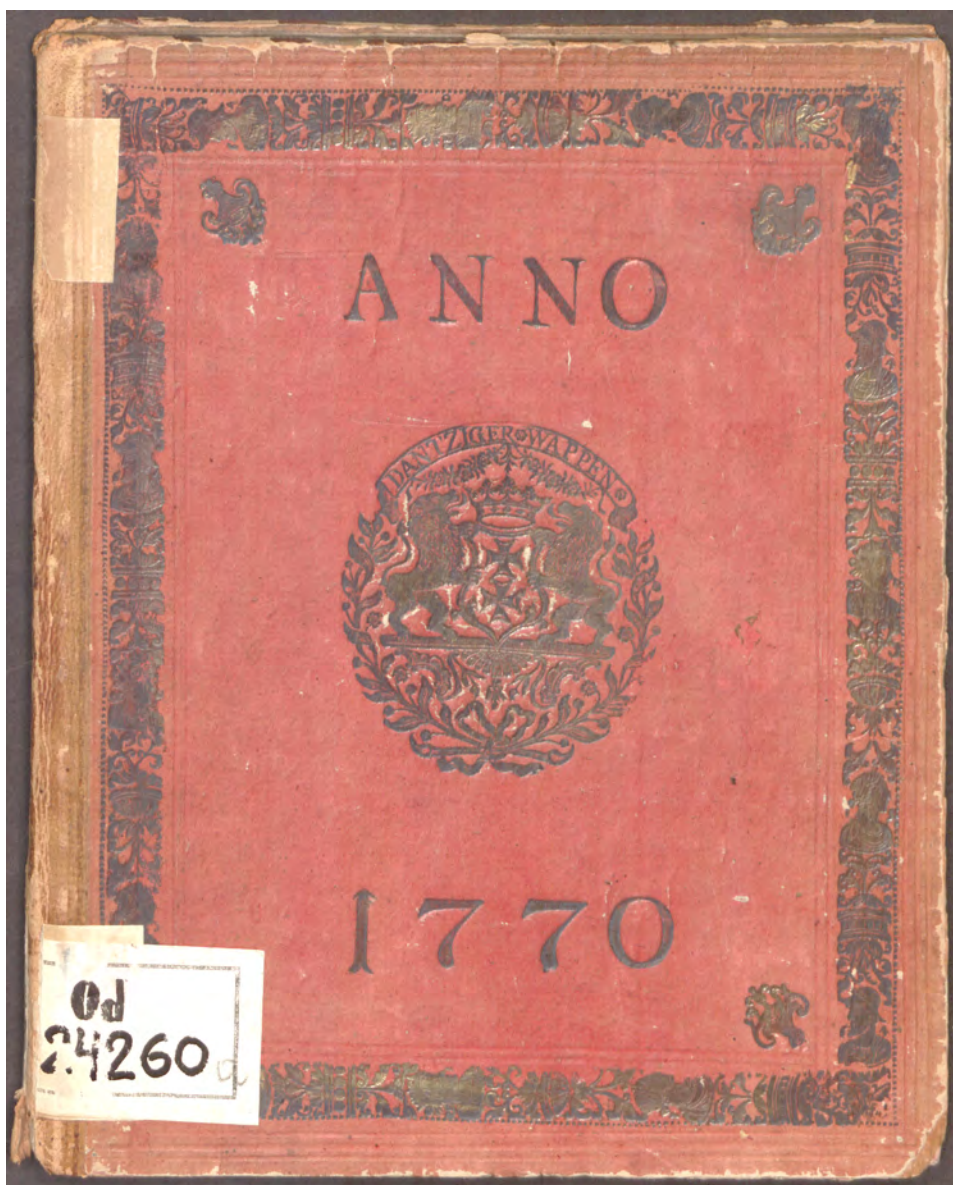

24. Katalog, pozycja [24]
(PAN Biblioteka Gdańska)

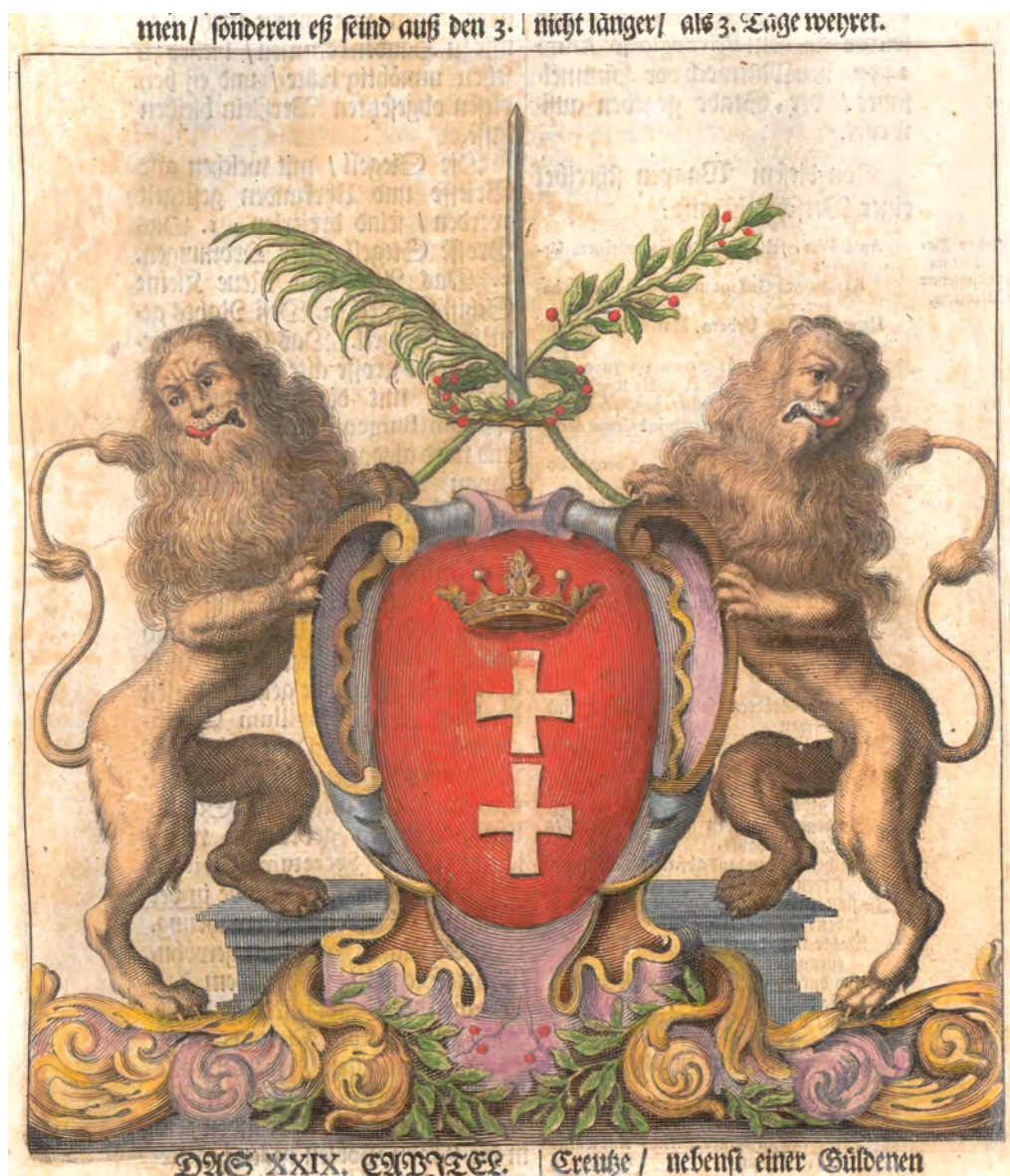

25. Katalog, pozycja [25]
(PAN Biblioteka Gdańska)

26. Katalog, pozycja [26]
(PAN Biblioteka Gdańska)

27. Herb Gdańska z drugiej połowy XVII wieku

R. Curicke, *Der Stadt Dantzig Historische Beschreibung*, Amsterdam-Dantzick 1687, s. 147
(PAN Biblioteka Gdańska, sygn. Od 4503a 2°)

